

BETEKINTÉS AZ AKADÉMIAI NAGYSZÓTÁR BOSZORKÁNYKONYHÁJÁBA

KISS MARGIT – ÓNODY CSILLA – SZIRMAI DIÁNA

A cikk felépítése: bevezetőnkben az Akadémiai nagyszótárról, majd a Magyar történeti korpuszról, végül a szócikkírás fortélyairól adunk számot. Ezt követően három – az *ábra*, az *állat* és az *anya* – szócsaláddal foglalkozunk behatóbban, elemezve az alap-
szavak és származékaik közti viszonyokat is.

1. Bevezetés

1.1. Mi is ma az Akadémiai nagyszótár (NSz.)?

Az eredeti és a hagyományos nagyszótári elképzelésekhez képest a vezérelvek mára már számos téren megváltoztak. A jelenlegi koncepció szerint a szótár az 1772–2000-ig terjedő időszak magyar irodalmi és köznyelvének mintegy százezer szavát fogja bemutatni nyolc kötetben. Nem tudunk minden egyes jelentést leírni, ahogy azt eredetileg szeretttük volna, azonban igyekszünk a szócikkekben így is minél gazdagabb jelentésszerkezetet ábrázolni a főbb jelentéseket, árnyalatokat, az esetleges stílusminősítéseket, használati köröket is bemutatva. A szavak jelentésszerkezete a szinkrón nyelvallapotot tükrözi, a szavak történeti fejlődését, használati körének és stílusértékének változásait a lexikai minősítések speciális használatával mutatjuk be. Vegyünk egy példát: az *ágy* (*nyj*) azt jelzi, hogy ez a szó mindig is nyelvjárási volt, a régiségben és ma is; ezzel szemben az *ágas* (*/nyj*) azt mutatja, hogy a történetiségben a szó köznyelvi volt, a szinkroniában pedig már csak a nyelvjárásokban használják. Ezek a minősítések nemcsak az egyes szócikkfejekben jelenhetnek meg, hanem maguknál a jelentéseknél is. Minden jelentést példamondattal és annak bibliográfiai adataival illusztrálunk. A példamondatokat a rendelkezésünkre álló hatmilliós cédulaanyagból és a kb. 24 milliós számítógépes szövegkorpuszból válogatjuk. Ez utóbbit a XX. századból 16 millió, a XIX. századból 6,8 millió, a 18. századból 1,7 millió szövegszó teszi ki. A szövegszó a szóelőfordulást jelenti. A szócikkekben a szócikkfej lexikológiai adatai mellett mindig jelöljük az egyes jelentéseknél a mi időhatárainkon belüli első előfordulást, valamint egy-egy beszédes példamondattal alátámasztjuk a szó jelentéseit. A szótári megjelenés mellett egy cd-változat is készül majd, amely bővebben tartalmaz példamondatokat, ha a szó időbeli korlátai engedik, akkor lehetőleg mindhárom századból egyet-egyet.

A modern számítógépes szövegfeldolgozás eredményeképpen korpuszunk igen sokféle szempontból hasznos kelléke nemcsak a szócikkírásnak, hanem más jellegű nyelvészeti kutatásoknak is. A korpusz 1772-től tartalmaz különböző témájú és műfajú szövegeket: a költői művektől, szépirodalmi regényektől a szakácskönyveken át egészen az orvostudományi művekig. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az elmúlt három évszázad irodalmi- és köznyelvének reprezentatív korpusza a miénk. A szövegeket XML

formátumba rögzítettük. Ez egy olyan jelölőnyelv, amely megkönnyíti a szöveghalmazból a több szempontú tartalmi lekérdezéseket. Így kereshetünk a korpuszban egy szó valamely szófajú előfordulásaira, a korpuszban lévő művek különféle bibliográfiai adataira, műfajra, szerzők egyes műveire vagy egy bizonyos évből származó írásaikra is. A szócikket szintén XML formában rögzítjük, így a cd-változatban nemcsak maga a szótár lesz olvasható, hanem az adatbázis-formátum lehetővé fogja tenni a legkülönbözőbb szempontok szerinti keresést, csoportosítást, összehasonlítást. Például könnyen megtalálhatjuk egy szó szinonimáit, összegyűjthetjük a szótár azonos szófajba, fogalomkörbe tartozó szavait, de lehetőség lesz még arra is, hogy megtudjuk, mely címszavunk található meg pl. a Czuczor–Fogarasi-féle (CzF.) vagy a Bakos-féle (IdSzKsz.) szótárban. Úgy gondoljuk, hogy a modern lexikográfiai vívmányokat felhasználva egy történetiségre is koncentráló, hagyományos szemléletű szótár készül nálunk.

1.2. A szókincs rögzítési lehetőségei az Akadémiai nagyszótárban a történetiség és a jelentésgazdagság figyelembevételével

A NSz. készítésének legfontosabb feladata a forma és a tartalom összehangolása, vagyis arra a kérdésre próbálunk minden egyes szócikkben megoldást találni, hogyan lehet egy szó jelentéseit, történetiségét egy alapvetően értelmező szerkezetű szótárban, illetőleg szócikkben bemutatni. A terjedelmi korlátok kb. százezer címszó felvételét engedélyezik, de a különböző szócikktípusok, illetőleg utalások segítségével több százezer kifejezést: származékokat, összetételeket, szókapcsolatokat is fölvehetünk a szócikkbe, ezáltal a szókincs gazdagságát, a nyelvhasználat produktivitását is lehet illusztrálni; ezenkívül, mivel a történeti korpusz több mint kétszáz évet ölel fel (1772-től 2000-ig), lehetővé válik a magyar szókincset ebben a korszakában diakrón folyamatban szemlélni.

1.3. Szócikkfajták

A Nagyszótárban három különböző szócikkfajtába sorolhatók a kidolgozásra kerülő címszavak. Elsőként a bokrosított szócikkeket említjük; majd az utaló szócikkkel foglalkozunk; legvégül pedig az önálló szócikkekre kerül sor, itt beszélünk majd részletesebben jelentésekről, szókapcsolatokról, lexikai minősítésekről, példamondatokról és utalásokról.

1.3.1. Bokrosított szócikkek

A NSz. ezzel a szócikktípussal olyan összetett szavakat sorol egy csoportba, amelyben az egyik tag jelentése ismétlődik, a másik tag pedig köznyelvi szó, amely a szótárnak önálló szócikkben is kidolgozható címszava. A bokrosított szócikkek három típusa:

a) összetett szavak bokrosított szócikkei

Az összetett szavak bokrosított szócikkének címszava az összetétel előtagjának kötőjeles formája, pl. *acél-, állat-*. A szócikkfejlébe a címszón kívül még az (előtagként) grammatikai megjegyzés szerepel. Ezek után az előtag jelentései alapján vesszük föl – betűrendben – az alcímszóként kiemelt összetételeket. Az előtag nem kap szófaji minősítést, viszont minden bokrosított címszónak feltüntetjük a szófaját (bizonyos esetekben két szófajú is lehet). Az így kidolgozott alcímszavakat az önálló címszavakhoz hasonlóan példamondatokkal illusztrál-

juk (l. az önálló címszavaknál). (Az összetett szavak bokrosítására l. később az *állat* szócikket, amelynek még nem ez a végleges változata.)

b) igekötős igéknek az igekötő jelentése szerinti bokrosítása (pl. *alá*)

Az igekötős igéket az igekötő – és nem a teljes ige – alapján soroljuk jelentésekre. Az igekötős igék bokrosítása esetén nem veszünk föl alcímszavakat, mint az összetett szavak bokrosításánál, hanem az igekötő különböző jelentéseit 3-4, igekötős igéket tartalmazó példamondattal illusztráljuk. Ezek a példának felvett igekötős igék lehetnek a szótár önálló címszavai és önálló szócikkben föl nem vett igekötős igék is (l. a mellékletben az *alá* szó tartalmilag még nem végleges szócikkét.)

c) utótagi bokrosítás: a képző- és ragszerű utótagok esetében (*-féle*, *-mód*, *-beli*)

E szócikkek esetében a címszót, az összetett szavak bokrosított szócikkének címszavához hasonlóan, kötőjellel vesszük föl, és az utótagok jelentéseit szintén összetételeikkel illusztráljuk: minden jelentésnél 3-4 példát sorolunk fel (l. a mellékletben a *-beli* szócikket)

1.3.2. Utaló szócikkek

Két változatuk lehetséges:

a) alaki utalók – a szócikkfejbe kiemelt alak- és írásváltozatok, pl. **bolondoz** l. **bolondozik**

b) szócikkfejes utalók – olyan szavak, amelyek nem lesznek a szótárban kidolgozott címszavak, nincs rájuk adat a korpuszban, de szerepelnek egy összetétel utótagjaként vagy egy más címszónál feldolgozott frazéma elemei; vagy pedig valamely gyakori, tipikus jelentésváltozást eredményező képzővel jönnek létre, pl. **kebelez** ige l. **Ő**: *be~*; vagy **korú** mn l. **Ő**: *kis~*, *nagy~*.

1.3.3. Önálló szócikkek

Az önálló szócikkek kapcsán beszélünk majd a jelentésekről, ezen belül a frazémákról és példamondatokról, valamint a grammatikai megjegyzésekről és lexikai minősítésekről, végül szó esik a szócikken belüli utalásról is.

1.4. Jelentések

A jelentések, jelentésárnyalatok elkülönítése a legnehezebb, legsubjektívabb feladat a szócikkíró számára. A korpusz példamondatainak csoportosítása, a jelentések logikai vagy időrendi sorrend szerinti felsorolása, a jelentés definíciójának megalkotása minden egyes szó esetében egyedi feladat. Vannak azért szempontok, amelyek segítenek a szócikkírónak, nézzünk ezek közül néhányat:

– egy szó konkrét, ill. átvitt jelentése általában külön jelentésbe/jelentésárnyalatba kerül (de bizonyos esetekben összevonható az *(átv is)* minősítéssel is)

– külön jelentésbe kerül a cselekvés neve – az igéből képzett nomen actionis – és a cselekvés eredménye, pl. **alapítás** fn **1.** 'az *alapít* igével kifejezett cselekvés' **2.** 'ennek a tevékenységnek az eredménye, a megalapított intézmény, mű stb.'

– a grammatikai különbségek is eredményeznek önálló jelentést, pl. az ige tárgy- és tárgyatlan használata esetén. Pl. **adózik** ige **1.** tn *(átv is)* '(vmilyen birtok, jövedelem alapján) adót fizet': [a halálnak] *adóznak* a jók és a rosszak || **1a.** ts '(vmilyen összeget) adóként fizet': garast nem *adózunk*, míg abból a pusztából földet nem kapunk. **4.** tn *adózik vmivel* 'vmely szavával, cselekedetével, vmilyen magatartással ki-

nyilvánítja véleményét, megadja vkinek, vminek azt, ami megilleti, amire méltó: *adózzunk* némi ámulattal a szép magyar kifejezésnek. || **4a.** tn 'hódol vkinek, elismerését fejezi ki vki iránt': Mindig tisztellek én, s mindig *adózom* is tenéked. (A további szempontokat l. Ittész 2002: 33–7.)

A jelentések sorrendje lehet időrendi vagy logikai, ezt a feldolgozandó anyag természete alapján döntjük el. Az eddigi tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy a jelentések logikai sorrendje a gyakoribb, a szócikkváz kialakítása során a mai, szinkrón nyelvallapotból indulunk ki. A korpuszban fellelhető előfordulások alapján, a hivatkozott szótárak jelentésstruktúráját egybevetve a köznyelvi, illetőleg leggyakrabban előforduló jelentések kerülnek előtérbe, ezeket követik a régebbi vagy kevésbé gyakori, esetleg szaknyelvi jelentések.

1.5. Lexikai minősítések, grammatikai megjegyzések

A szócikkfejből vagy a jelentésszámok után a grammatikai megjegyzésekkel feltüntethetjük a szóra jellemző nyelvtani tulajdonságokat – pl. (birt. szjellel) v. (többnyire tbsz-ban) –, ill. a szavak sokszínű jelentését, használati körét lexikai minősítések segítségével is visszaadhatjuk. Ilyenek a stílusminősítések: (*biz*), (*pejor*); a szaknyelvi, rétegnyelvi minősítések (*irod*), (*argó*), (*Ker*); az időbeli elterjedést mutató kifejezések (*rég*); valamint a gyakoriságot feltüntető minősítések (*ritk*).

1.6. Értelmezett szókapcsolatok

„Értelmezett szókapcsolatnak az olyan lexémaszerűen összeforrt szintagmát tekintjük, amelynek elemei – de legalábbis egyik elemük – még őrzi eredeti konkrét jelentésüket” (Ittész 2002: 61). Ezen belül a szókapcsolatok felvételének eldöntése nem könnyű feladat, a példák természete és a szerkesztőkkel való egyeztetés alapján dől el, mely szókapcsolatok szerepelnek kidolgozva is a szótárban. A frazémák feldolgozása, vezérszavuk természetétől függően jelentésben belül, esetleg önálló jelentésben vagy jelentésárnyalatban is lehetséges. Az értelmezett szókapcsolatokat vezérszavuknál vesszük fel a szócikkben, ez négyféle lehet:

- jelzős szerkezeteknél a melléknév (l. a mellékletben: *alapító tag* l. *alapító*);
- két névszós, kettős határozós szerkezeteknél az első névszó (*adósok börtöne* l. *adós*);
- igéből és névszóból álló frazémák esetében a névszó (*úszik az adósságban* l. *adósság*);
- névmásból és igéből álló szókapcsolatoknál az ige (*kitesz magáért* l. *kitesz*).

1.7. Példamondatok

A példamondatok feladata a szó jelentésének, jelentéseinek, vagyis a szó életútjának a lehetőségeken belül minél szemléletesebb bemutatása. A válogatásnál több dologra is figyelni kell. Először is meg kell találni az adott jelentésre a legkorábbi, vagyis az első szövegkörnyezetben is megjelenő példát. Az időbeliséget még kétféle módon ragadhatjuk meg:

- egy jelentésben belül is több évszázadból veszünk fel példát (l. a mellékletben az *alapító* melléknév 1. jelentését);
- az egész szócikken belül: minden jelentésben, ill. jelentésárnyalatban más-más korszakból tüntetünk fel példamondatokat (l. a mellékletben az *alapító* szócikk egészét).

Fontos továbbá, hogy a szócikkíró „beszédes”, vagyis a jelentést minél szemléletesebben bemutató példát válasszon ki a korpuszból. Egy jelentést vagy árnyalatot

egy – lehetőleg minél tömörebb – példamondattal lehet illusztrálni, mivel a nyomtatott szótár terjedelme kötött, de a tervezett elektronikus verzióban lehetőség nyílik a bővebb adatolásra is, a rejtés segítségével. A rejtés kétfajta lehet: részleges vagy teljes. Az első esetben a példamondatnak egy – a mondat értelmét jelentősen nem módosító – részét rejtjük el, a másodikban az egész példamondat rejtve van. Példa a részleges rejtésre: {Figyelman kívül hagyja a később általa annyira szeretett „csodaregényeket”, pedig} a műfaj *alapító* műve, Garnett A rókaasszonya már évek óta napvilágot látott (1973 Poszler György 2001124003, 250). Példa a teljes rejtésre: {Comenius [...] összefoglalója s a híres *alapító* irat ismertetése nagyon is fontos művelődéstörténeti jelenségre hívja fel a figyelmet (1978 Szőnyi György Endre 2001150002, 106)}. A legkorábbi adathoz lehetőség nyílik arra, hogy a példamondatnak csak a bibliográfiai adatait vegyük föl, ha magát a mondatot nem akarjuk megmutatni, pl. az *alapító* mn. második jelentésénél: **2.** 'vminek az alapításához tartozó, avval kapcs.': (1840 Székely Mózes 1900434003, 32)

1.8. Utalás

Utaló szócikkekről már esett szó, de az utalás a szócikken belül is fontos, hiszen egy szónak az életéhez a származékai, összetételei, illetve a korábbi szótárakban való előfordulásai is hozzátartoznak. A szócikken belüli utalásnak két fajtája van: szócikk belseji vagy szócikk végi utalás. A szócikk belsejében két esetben alkalmazzuk az utalást:

- ha a címszavunk melléknévi igenév, illetve ebből lett melléknév, első jelentésként mindig az igenévi szófajt vesszük fel, az értelmezésen belül pedig utalunk az igei címszóra. Pl. az *alapító* igenévi jelentése **I.** mn-i ign → *alapít*;
- a képző-, illetőleg ragszerű utótagok bokrosítása esetén, ha az utótag valamelyik jelentését csak önálló címszóként is szereplő szóval tudjuk adatolni, szintén utalunk az említett címszóra.

A szócikk végi utalások mutatják be címszavunk jelenlétét a szókincsben: használatának gyakoriságát, bővítési lehetőségeit és a nyelv produktivitását a szó származékai és összetételei által.

Ö: itt azokat az összetett szavakat soroljuk fel, amelyek a szótárnak önálló címszavai, és amelyeknek utótagja az említett címszó (pl. az *állat*¹-nél a *háziállat*).

Fr: utalunk azoknak az értelmezett szókapcsolatoknak a vezérszavára, amelyeknek a mi címszavunk is része (pl. az *állat*¹-nél: *élető*, *lelkes* stb.).

ÖE, ÖU: ezek az utalások azokat az összetett szavakat tartalmazzák, amelyek nem lesznek önálló címszavai a szótárnak, de amelyeknek egyik tagja a címszavunk, a másik tagja pedig része a szótár szókincsének (pl. az *ablak* esetében: **ÖE:** *~rés*, **ÖU:** *iker~*).

Sz: e jel után a címszó ki nem dolgozott származékait tüntetjük fel (pl. az *ábra* szónál az *ábrás*).

Vö: Végül pedig így hivatkozunk azokra a korábban megjelent szótárakra, amelyekben szavunk szintén címszóként szerepel. Ezek: CzF., ÉrtSz., SzólKm., TESz., ÉrtSz., SzT., ÚMTSz., IdSzKsz. Amint láthatjuk, a szótárak is tükrözik a szó diakroniáját, hiszen ezeknek a magyar lexikográfia történetében jelentős szótáraknak a segítségével már mintegy másfél évszázadon át nyomon követhetjük szókincsünk alakulását.

2. Az *ábra* szócsalád bemutatása

A következőkben az *ábra* szócsalád jelentésváltozásait mutatjuk be az alábbi főbb szempontok alapján: melyek a szócsaládot érintő fontosabb történeti változások, illetve miként jelennek meg az egyes alakok közti közös jelentések, és ezek milyen összefüggésbe állíthatók. Nem marad tehát említetlenül a származékok közti rokon és nem rokon jelentések vizsgálata, továbbá a szócsaládon belüli tipikus és egyedi jegyek elemzése sem.

A szócsalád alapja az *ábráz* főnév, amely a szláv eredetű *obraz* 'alak, kép' szóból származik. Első előfordulása 1372 u.-ról a Jókai-kódexből adatolható. Minthogy az *-áz* végű több szótagú magyar szavak rendszerint igei szófajúak (pl. *aláz*, *deszkáz*, *példáz*, *ruház*, *vigyáz*), a nyelvérvék befolyása miatt így az *ábráz*-t is igeiként kezdték használni (1470). Az *ábráz* igéből képezték később az *ábrázat*, *ábrázol* származékokat. Az *ábra* ezen szavak valamelyikének elvonással keletkezett nyelvújítás kori eredménye. A szót Bartzafalvi Szabó Dávid: Szigvárt című művéből tudjuk először adatolni 1787-ből. Majd az *ábráz* ige háttérbe szorulásával egyre inkább kezd használatba kerülni az *ábrál* ige, mintegy az igei hiány pótlásaként, amely már az *-l* honosító igekepzővel van ellátva. A további származékok első előfordulásai a következők: *ábrázolás* 1513 (NagyszK.); *ábrázolat* 1519 k. (DebrK.); *ábrázol* (1522 HorvK.) (vö. TESz.).

Nézzük meg a szócsalád származékait hozzávetőlegesen kronologikus rendben, és vizsgáljuk meg az egyes jelentéseket a nagyszótári adatok függvényében! Azt követően pedig vegyük szemügyre még a szócsaládon belüli rokon jelentésjegyeket! (A mellékletben az egyes szócikkek megtalálhatók.)

A nagyszótári szócikkek alapján az *ábráz*¹ és az *ábráz*² adatolható a legkorábbról. A homonima előfordulás is azt bizonyítja, hogy a régiségben egy darabig együtt élt a két szó. Ma azonban már egyik alak sem használatos. Láthatjuk a példák alapján, hogy kezdetekben az 'arc', a 'kép, ábra', ill. vminek a képi bemutatása, 'vki, vmi bemutat, ábrázol, megmintáz vkit, vmit' a jelentés központi momentuma, ám ez utóbbi esetben nem csak és kizárólag műalkotásról van szó. A főnév az 'arc' jelentéssel bővült az eredeti *obraz* jelentéséhez képest. Azt lehet mondani, hogy az 1800-as évek közepéig él együtt az *ábráz*¹ és az *ábráz*². Hasonlóan, mint az *-alakú*, *-fajta*, *-féle*, *-forma* képzőszerű utótagok, a régiségben az *-ábrázú* is állhatott utótagi szerepben, pl. *szép ábrázú* a mai *szépségű*-nek feleltethető meg. Az *ábrázat* elterjedése azonban az *ábráz* főnévi használatát visszaszorította, így az igazi időtálló képzői jelleg nem alakulhatott ki. Az *ábrázat* tehát a sorban következő vizsgálandó szó. Itt megfigyelhetjük, hogy a korábbi jelentések ebben a szóalakban mennyivel árnyaltabbá váltak. Az *ábrázat* első jelentésében az *ábráz*² második jelentése él tovább. Az 'arc' kibővül, és rész-egész viszonyulásban az 'orcá'-t is jelölheti. Továbbmenve valószínűleg hasonlóságon alapuló névátvitel alapján az 'állat pofájá'-t is ezzel a szóval fejezték ki a korábbi századokban, azonban később a *pofa* átvette ezt a szerepet. A szemtelenséget kifejező 'pofa' jelentés meglete esetünkben inkább a frazeológiában jellemző, stílusa irodalmibb, mint a későbbi társáé. A szó harmadik jelentése a 'kép, ábra' és az 'arc' jelentésből fejlődhetett immár átvitt értelemben kifejezve 'vminek az arcúlatá'-t. Ez a jelentés azonban szűk használati körű, viszonylag szűk időintervallumból dokumentálható. A *-zat*, *-zet* végű főnevek körében nagyon gyakoriak a konkrét jelentésűek, mert ezek nemcsak igékből, hanem közvetlenül főnevekből is képezhetők: pl. *homlokzat*, *mennyezet*, *talapzat* (Hadrovics 1992). Mint már korábban is említettük, az *ábrázat* elterjedése az *ábráz*

főnévi használatát erősen visszaszorította. A szótár kronologikus sorrendjében a szócsalád következő alakja egy ige: az *ábrázol*. Ebben a szóban az *ábráz*¹ ige első jelentésének továbbélését figyelhetjük meg, azonban némileg módosult az eredetihez képest, és immár a művészi megjelenítésre esik a hangsúly. Ez a jelentés aztán áttevődik az írásbeli, illetve a gesztusok nyelvén megformált bemutatásra is. Ebben a szóban a látatás különféle művészi megformálásának aspektusait láthatjuk, amelyek feltehetőleg belső jelentésfejlődés eredményei, igen korán alakultak ki, mindmáig meg is maradtak. A nagyszótári előfordulásokat tekintve a következő szavunk az *ábrázolat*. Végül is elmondhatjuk – az *ábrázol* igére utalva – hogy a cselekvésnek mintegy megvalósult formái, annak eredményei és egyéb ezekhez a jegyekhez köthető jelentések mutatkoznak meg a szóban. Az *ábrázolat* első jelentésében az *ábráz*² első jelentése cseng vissza, de már részletesebben kibontva. A két szó jelentésstruktúrájában rokon jelentésjegyek jelennek meg. Az első jelentéshez tartozó aljelentés (1a.) metaforikus alapon az *ábrázat* harmadik jelentésével rokonítható. A második jelentés az *ábráz*¹ ige első jelentésének valamint az *ábrázol* első és második jelentésjegyének főnevesült változatban való meglétéről tanúskodik. A 'költői kép, szókép' lehet belső jelentésfejlődés eredménye, mintegy az írásbeli bemutatás egy fajtájaként jelenhetett meg, de nincs kizárva a latin eredetű, hozzánk a németből kerülő *figura* szó egyik hasonló jelentésének a hatása sem, főleg ha még a szócsalád alapjául szolgáló *obraz* jelentéseit is figyelembe vesszük. A következő aljelentés (2b.) szintén az igeiből származhat, hiszen ott láhattuk a művészi megjelenítés különféle változatait. Végezetül a szó harmadik jelentése az *ábráz*² 2. vagy az *ábrázat* szónak az 1., illetve 1a. jelentéséből származhat. A szó ebben a jelentésében nem lett hosszú életű, talán a már akkor is sokkal árnyaltabb jelentésekkel bíró *ábrázat* megléte miatt. Következzék a ma a szócsalád alapjának tekintett *ábra*. Az elvonással létrejött szó jelentéseiben többnyire az *ábráz*¹, *ábráz*² jelentései élnek tovább. Rögtön az első jelentésnél egyezést is találunk a korábbi és az elvonás utáni alakulat között. Az *ábra* szavunkban aljelentésként (1a.) egy speciálisabb változata is kialakult ennek a jelentésnek: 'rendszer, nyomtatott szöveget magyarázó, szemléltető kép', ez feltehetőleg belső változás eredménye. A következő aljelentés (1b.) hasonlóan az *ábrázolat* második jelentésénél bemutatottakhoz, az *ábráz*¹ és az *ábrázol* első és második jelentésének főnevesült változatáról, a cselekvés leírásáról van szó. A harmadik aljelentésben (1c.) a már *ábrázolat*-nál is szerepelt 'költői kép, szókép'-et találjuk, amely hasonló változás eredménye lehet, mint azt ott láttuk, de időben itt egy későbbi változatról van szó. A második jelentésben az *ábráz*² második jelentésének továbbélését láthatjuk, azonban itt már árnyaltabb módon (bár nem több részre bontva) jelenik meg a jelentés hasonlóan ahhoz, ahogyan azt az *ábrázat* első fő- és aljelentésénél is megfigyelhettük. A 2a.-ban metonimikus névátvitellel kialakult 'emberi alak, figura' jelentést sikerült adatolnunk meglehetősen rövid időszakból. Az *ábráz*¹ mintájára honosító képzős ige az *ábrál* bemutatása következik. A két említett ige jelentése nem fed teljesen egymást. Az *ábrál* első jelentésben nem találjuk meg az *ábráz*¹ mindkét aspektusát, viszont kialakul egy egészen új, egyedi jegy a szócsaládban (2.) az '(el)képzél, látni vél' jelentéssel. Az *ábrázló* a többi származékot tekintve már egy egészen késői fejlemény. Fellelhetjük benne az *ábráz*¹ és az *ábrázol* igék 'megjelenít, bemutat, megmintáz' jelentéseinek sajátos továbbélését. A melléknévi jelentéseknél a képi és a művészi bemutatás egy aspektusa látható szókapcsolatokba ágyazva és szaknyelvi minősítéssel ellátva. A főnévi 'ábrázoló geometria' tapadással keletkezhett a szókapcsolatból.

A szócsalád egyetlen szótárunkban kidolgozott összetételi alakja az *ábrázolásmód*. Igen fiatal összetétel, amely az *ábrázol* ige származékából jött létre, így hordozza magával a 'művészi, ill. szakszerű bemutatás'-t.

Kitűnik, hogy a bemutatás, láttatás, elsősorban a képiség az a központi fogalom, amely köré a szócsalád elemei szerveződnek; mint láthattuk a történetiségben ennek meglehetősen szerteágazóak a vonásai. A származékok a szinkroniában kevés jelentéssel rendelkeznek, de a régiségben még, pl. a nyelvújítás korában is, sok jelentésük, jelentésárnyalatuk létezett. A szócsalád főként képzett származékokból áll, nagyon kevés összetételt találunk: *ábrázolásmód, folyamatába*.

A következőkben vizsgáljuk meg a jelentéseket egy másik vetületből, nézzük most meg a származékok közös jelentésségeit és azok használatának gyakoriságát is egyben!

Az első közös jegy: *ábráz*¹ (rég) **1.** 'rends. vmely (mű)alkotásban, tárgyon megjelenít, megmintáz vki vkít, vmit' és az *ábrál* (rég) **1.** 'rajzban felvázol, ábrázol, bemutat vmit' jelentések közt van. Itt a vizuális kifejezőrendszer válik a központi elemmé, ahol is az ige alanya személyt takar. A következőkben maga a képi, tárgyi alkotás mutat, tár elénk vmit: *ábráz*¹ (rég) **2.** 'vmely (mű)alkotás, tárgy, bemutat, ábrázol vkít, vmit'; *ábrázol* **1.** 'képben, képzőművészeti alkotásban megjelenít, elénk állít vkít v. vmit'. A 'kép' jelentésnek találhatjuk meg a közös jegyeit részint különféle funkciók szerinti megoszlással, részint eltérő használati körökben, más stílusminősítésekkel az alábbi szavakban: *ábráz*² (rég) **1.** 'kép, ábra'; *ábrázolat* (vál) **1.** '(rajzolt v. festett) ábra, kép'; *ábra* **1.** 'vmit főbb vonalaiban ábrázoló kép'; **1a.** 'rends. nyomtatott szöveget magyarázó, szemléltető kép; illusztráció'. A régiségben a legtöbb származékban megjelent az 'arc', ma azonban a szócsaládban már kevésbé él ez a jelentés. A származékok közül ebben a tekintetben az *ábrázat* volt a domináns, ahol a névátvitelnek köszönhetően igen gazdag, bokorszerűvé ágazó jelentésszerkezettel találkozunk: *ábráz*² (rég) **2.** 'arc, ábrázat'; *ábrázat* (vál) **1.** 'emberi arc(kifejezés)'; **1a.** (vál) 'az arcnak a szem alatt és az oldalsó állkapocscsont felett található része; orca'; **1b.** (rég) 'állat pofája'; **2.** (kissé rég) 'szemtelenység, arcátlanság jelképeként'; *ábrázolat* **3.** (rég) 'arc, ábrázat, ill. orca'; *ábra* **2.** (rég) 'arc(kifejezés), ábrázat'. Az 'ábrázol' cselekvés leírását a következő főnevesült változatokban láthatjuk: *ábrázolat* **2.** (kissé rég, vál) 'ábrázolás, bemutatás, szemléltetés'; *ábra* **1b.** (ritk) 'megjelenítés, ábrázolás, bemutatás'. Ide tartozhat az *ábrázoló* szavunk is, hiszen ebben szintén központi jegy a 'láttatás, bemutatás'. A 'költői kép' jelentés eredetéről már szóltam a fentebbiekben, ez két kidolgozott szócikkben is szerepel: az *ábrázolat* **2a.** (rég) és az *ábra* **1c.** (rég) minősítéssel.

A fentebbi rövid rendszerezésen túlmenően megállapíthatjuk, hogy az *ábrázol* és az *ábrázolat* szavak mutatják legteltesebben a párhuzamba állítható struktúrát: a képi és a szóbeli bemutatás a két szóban a cselekvést és annak végeredményét jelöli.

Megfigyelhetjük, hogy a származékok közös jelentéseinél vagy különböznek a lexikai minősítések: az egyik pl. csak a régiségben élt, sajátos a használati köre, valamilyen stílusminősítéssel rendelkezik; vagy nem teljesen fedik egymást a jelentésmezők, gondolok itt például a jelentéseket formáló, árnyaló névátviteli módzatokra.

A történetiséget tekintve régi minősítésűek (így nem jelzem az egyes jelentéseknél külön), tehát ma már nem használatosak egyik jelentésükben sem: *ábráz*¹, *ábráz*² valamint az *ábrál* szavunk. Egyes jelentéseiben: *ábrázat* **1b.** 'állat pofája'; **3.** (átv

is) 'vminek a kinézete, arculata'; *ábrázolat* **1a.** 'látvány, látható jelenség'; **2.** (*vál*) 'ábrázolás, bemutatás, szemléltetés'; **2a.** 'költői kép, szókép'; **2b.** 'színdarabban' szín, kép'; **3.** 'arc, ábrázat, ill. orca'; *ábra* **1c.** 'költői kép, szókép'; **2.** 'arc(kifejezés), ábrázat'; **2a.** 'emberi alak, figura'.

Végezetül egy utolsó szempont az *ábra* szócsalád jelentéstani vizsgálatához: a szócsaládban egyik közös jelentésmezőhöz sem tartozó jelentések bemutatása. Ide tartoznak az alábbiak: *ábrázolat* **2b.** 'színdarabban' szín, kép'; *ábra* **2a.** 'emberi alak, figura'; *ábrál* **2.** '(el)képzelt látni vél' ezek a jelentések mind régi minősítéssel szerepelnek, nem gyökeresedtek meg. Belső jelentésfejlődés vagy nyelvújítás kori fejleménynek tűnnek, nem maradtak életképesek.

Frazeológiai szempontból a következőket láthatjuk: az *ábrázat* **2.** példamondatában olvashatjuk „ehhez ábrázat kell” (Karinthy 1923: 195). Itt a mai 'pofa' áll az *ábrázat* szóval kifejezve, amely az *ábrázat*-tal a kifejezésnek így „irodalmibb” stílusjegyet kölcsönöz. Hasonló felcserélhetőség a *pofa* más szókapcsolatában nem figyelhető meg: *van pofája hozzá ~ van képe hozzá*, de nem *van ábrázata hozzá*.

Összegzés: A magas jelentésszám, jelentések közti árnyaltság leginkább az *ábra*, *ábrázolat* szavakban mutatkozik meg. A legkevésbé tagoltak közé tartozik az *ábrázolásmód* összetételi volta miatt; az *ábráz*¹, *ábráz*², *ábrál* szavak, melyeket meglehetősen szűk időintervallumból lehet dokumentálni; végezetül az *ábrázoló*, amely csak szókapcsolatban él.

A szócsalád különböző szempontú összefüggéseit próbáltuk minél rendszerezettebben bemutatni. Azt gondoljuk, hogy a szócikkek készítésekor igen tanulságosak az alaposabb, történetiséget is érintő hasonló jellegű feltáró munkák, amelyek nem csak egy-egy szócsalád esetében kamatoztathatók, hanem tapasztalat szerezhető belőlük más szócsaládok tanulmányozásához, feldolgozásához is.

3. Az *állat* állapotváltozásai

Ebben a részben az *állat* főnév kialakulását és jelentésének, jelentéseinek változásait kísérjük figyelemmel (a vele homonim 'mond, kijelent', ill. 'helyez, odaállít' jelentésű, ma régiesnek minősített *állat* igével itt nem foglalkozunk). A szó jelentéseinek kialakulása és változása a NSz. által felvett és adatolt jelentésekben is nyomon követhető, tehát a történetiséget a mai szinkrón állapotból visszatekintve is ábrázolni tudjuk, de ahhoz, hogy az *állat* főnév szócikkstruktúráját elemezzük, előbb érdemes a jelentéstörténeti változások állomásait felidézni.

3.1. A szóalak kialakulása

A szóalak kialakulása a NSz. korpusza által felölelt periódus előtti időre esik, a TESz. szerint írott szövegeinkben már az ómagyar, ill. a középmagyar korban előfordul. Az alak az *áll* ősi örökségbe tartozó igéből és a hozzá kapcsolódó deverbális főnévképzőből alakult ki (az *-at*, *-et* egy ideig szinonim használatban állt az *-ás*, *-és* képzővel, később jelentésmegoszlás következtében az *-ás*, *-és* képző a cselekvés folyamatát jelölte, míg az *-at*, *-et* a cselekvés eredményének képzője lett).

3.2. A szó jelentésfejlődése

Az *állat* szó kezdetben az általános, minden létező dologra használható 'létező, lény' jelentésben volt szókincsünk része. Hadrovics (1992) szerint a szó 'dolog' jelentésben való használata már szűkülés eredménye. Az *állat* mai legközismertebb, a köznyelvben leginkább elterjedt jelentése: az 'élőlény, melynek mozgásszervei és érzék-

szervei (a magasabb rendűeknek idegrendszere is) vannak’ szintén szűkülés, illetve jelentéstapadás eredménye. Olyan szókapcsolatokból, összetételekből alakult ki, amelyekben az *állat* általános ’létező, dolog’ jelentésben szerepelt, a kifejezés másik tagja pedig pontosította a jelentését, amint például az *éltető állat*, *asszonyállat*, *élő állat*, *oktalan állat* stb. kifejezésekben is látható (vö. NySz.). Ebben az is közrejátszott, hogy a latin *animal* ’élő állat, élőlény’ mintájára használt magyar kifejezés a *lelkes állat* volt, ebből jelentéstapadással maradt az *állat*, ill. az *animalia* gyűjtőnevet a magyar nyelv a szókapcsolat másik tagjával, a *lelkesek* szóval adta vissza. A használati kör és a szövegkörnyezet hatására az általános jelentés árnyalódott specifikusabb árnyalatok megnevezésére. Így pl. a TESz. is hat különböző jelentést rögzít az ómagyar és középmagyar korból: ’állapot, helyzet’, ’termet, külső’, ’lényeg’, ’dolog’, ’lény’, ’állat’. A továbbiakban ezeknek a jelentéseknek a köztudatban való továbbélését és a nyelvben – a köznyelvben – való meglétét, gyakoriságát vizsgáljuk a nagyszótári korpusz alapján.

A TESz.-ben felvázolt jelentések egyre konkrétabb, specifikusabb volta miatt szükséges volt a jelentések által jelölt fogalmakat újabb, frissebb kifejezésekkel megnevezni. A nyelvújításkor keletkeztek azok a kifejezések, amelyek ma a NSz. által rögzített jelentések meghatározásaiban is megtalálhatók: *lény*, *lényeg*, *állag*, *állomány* (vö. NyÚSz.). Tudomásunk van arról is, hogy ebben a korszakban az *állat* nagyobb részt már az élőlények jelölője volt, a szó alapjelentése és az élettelen fogalmakra vonatkozó jelentései viaskorultak. Például Molnár János fizikus 1777-ben kiadott didaktikus művében kiáll a kevésbé használt ’élettelen létező, dolog’ jelentés mellett: „KÉRDÉS. Nem lehet-e a’ testet érezhetendő állatnak nevezni? FELELET. Miért nem? Állatnak lehet azt bizonyos móddal nevezni, a’ mi valamiből áll, akár mi légyen az, a’ miből áll. Áll valamiből a’ test-is. Ne tsak a’ lelkes vagy párás állatot nevezzük tehát ez után állatnak” (Molnár 1777: 3). Az *állat* szó Istenre vonatkozó használata Versegly szerint „illetlen idea”, valamint úgy tartja, hogy az *asszonyállat* „nem nagy böcsületére válik ama kornak, melyben a név koholtatott” (Versegly 1826: 100, 434). A szó akkor már a ma is elsődlegesnek tekintett jelentésben volt általános, vagyis az *állat*-hoz az isteni és emberi lények esetében való használatában is az állatokra jellemző tulajdonságok társultak, nem pedig a korábbi nyelvre jellemző ’létező, lény’ jelentés.

A CzF. az *állat* szócikket a történeti szempontból építi fel, két fő részt megkülönböztetve: az első, a „régiek”: az ’állomány (substantia)’ és ’lényeg (essentia)’ jelentéseket tartalmazza, melyek az akkori köznyelvhez képest minősülnek réginek. A köznyelvben, vagyis „újabbkori és mai közönséges” jelentésében inkább az élők megnevezésére használták, ezen belül is volt tágabb és szűkebb jelentése is: 1) „minden élőlény, mely érez és önerejéből mozog, hajdan: *lelkes állat*, *lelkes*”, 2) „szorosabban: az ember kivételével minden élőlény”.

Ugyanezt a tendenciát erősíti a korabeli nyelvművelés. Szarvas Gábor (1872: 263) is megjegyzi, hogy a szó általánosabb, elvontabb ’élőlény’, valamint ’lényeg’, ’állapot’, jelentései már kihaltak. Erre Deák Farkas (1872: 322) azt az észrevételt teszi, hogy az *állat* ’élőlény’ jelentésben az 1830–1840-es katekizmusokban divatos jelenség volt; valamint az *asszonyember*, *asszonyállat* szavak párhuzamos használatban álltak a székely nyelvjárásban és a magyarban is. Bánóczi József (1878: 292) úgy tartja, hogy „az állat a mai nyelvérzék számára csupán a n i m a l”.

Ezek után érdemes azt is megnézni, ezek a jelentések hogyan módosultak a XX. század köznyelvében, a mai nyelvérzék számára melyek az élő, gyakori, felismerhető, és melyek a kevésbé nyilvánvaló jelentések. Az ÉrtSz. jelentésszerkezete a következő: 1) a mai 'állat' jelentés, ill. ennek árnyalataként a) 'minden érző, magától mozgó lény' (véltetően a CzF. hatására); 2) 'négy lábú háziállat', a baromfival ellentétben, ill. árnyalatban a) 'igavonó, terhet húzó jószág'; 3) 'durva, vad ember', a) 'az ember alantasabb természete'; 4) 'lény, létező, dolog'. Az ÉKsz. ebből csak az első három jelentést veszi fel. Ennek alapján felrajzolható az a tendencia, hogy a mai nyelvállapotban a szó később kialakult, biológiai értelmű jelentése, valamint az ebből átvitt, pejoratív értelmű árnyalata őrződött meg, míg az eredeti jelentése és más jelentései kiszorultak, illetve ezeket a jelentéseket más szavak hordozzák (amelyek immár több mint 200 éve részei a szókincsnek).

3.3. A szótári címszó

Végül térjünk át a nagyszótári szócikkre, és nézzük meg, hogyan tükröződnek ezek a jelentésváltozások a történeti korpusz alapján fölvetett jelentésekben.

állat¹ fn

1. 'mozgás-és érzékszervekkel, a magasabb rendűek esetében idegrendszerrel is rendelkező élőlény': (1772). **1a.** 'háziállat, es. igavonó jószág': (1774).
2. (/ritk) 'érző, mozgó lény': (1772).
3. (pejor) 'durva, kíméletlen, alantas ember': (1793).
4. (rég) 'teremtett, létező lény': (1772 k.). **4a.** 'dolog': (1778).
5. (birt szjellel) (rég) 'vminek az állapota, állaga: (1774). **5a.** (birt szjellel) (rég) 'vminek a lényege, sajátossága, veleje': (1772).

Ö: *anya~, apa~, asszony~, címer~, emlős~, gazda~, haszon~, házi~, hím~, igás~, kis~, korall~, kultusz~, nőstény~, növendék~, növény~, ősz~, számos~, tenyész~, totem~, vad~, vágó~, virág~, vízi~, zsák~.*

Fr: *asszonyi, emberi, éltető, lelkes, okatlan.*

ÖU: *ásó~, barom~, csillag~, csoda~, ember~, gumi~, gyerek~, háta~, hízó~, húzó~, játék~, kölyök~, luxus~, pézsma~, plánta~, rém~, szárnyas~, verseny~, vezér~.*

ÖE: *~behozatal, ~betegség, ~bonctan, ~bőr, ~csont, ~csoport, ~egyed, ~export, ~farm, ~fej, ~figura, ~gazdálkodás, ~idomítás, ~imádó, ~kép, ~kereskedelem, ~kereskedő, ~kiállítás, ~kitömő, ~koponya, ~kölyök, ~kultusz, ~nevelés, ~óriás, ~ős, ~pszichológia, ~szállítás, ~szaporítás, ~szaporulat, ~szelídítés, ~szobor, ~vágás, ~vicc.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTSz.

A szócikkvázban láthatjuk, hogy a szócikkben a jelentések logikai és nem időrendi sorrendben követik egymást. Minden jelentés megtalálható a korpuszban az időhatár legelején, ezért a példaanyag természete szerint adatolható jelentések közül a ma leggyakoribb került az első helyre. Az ezt követő jelentések a korpusz másik időhatárához viszonyítva, tehát a mai szinkrón nyelvállapottól való távolságuk, illetve használatuk gyakorisága szerint állnak egymás után. Az elsőt követő értelmezések mindegyikében megtalálható valamilyen lexikai minősítés, amellyel a jelentés használati körét, gyakoriságát jelöljük. Az 'állat' jelentés után a logikai sorrendben az általánosabb 'érző, mozgó lény' következik, amely esetében a (/ritk) minősítés mutatja, hogy a ré-

gebbi gyakori használata a köznyelvben mára erősen visszaszorult. A harmadik jelentés a pejoratív értelmű 'durva, kéméletlen ember', amely az első és második jelentést ötvözi történetében: az embert mint élőlényt gyakran felruházták állatokra jellemző – többnyire negatív – tulajdonságokkal. Érdekes, hogy amíg a korpuszban ez a jelentés már 1793-tól megjelenik, a szótárirodalomban csak a XX. századi értelmező szótárakban tűnik fel. Ezek után már minden jelentés a (*rég*) minősítéssel szerepel, mutatva, hogy a 'teremtett, létező lény', árnyalata, a 'dolog'; 'vminek az állapota'; valamint a 'vminek a lényege' jelentés a mai köznyelvben már régiesnek, elavultnak minősülnek.

A szócikk további részében, az utalásokban az *állat* jelentésfejlődésének eredményeként a mai köznyelvben elsődleges jelentés előfordulásának gyakoriságát láthatjuk. A szó használata, produktivitása akár a meglévő és tervezett szótári címszavak, akár az értelmezett szókapcsolatok vagy a címszóvá nem váló összetételek esetében nyilvánvaló (nem soroltuk itt fel azt a kb. hatvan szót, amelyek a NSz.-nak önálló címszavai, és amelyekben az *állat*- előtagú összetételek vagy a belőle képzett származékok vannak kidolgozva). Az *állat*-bokrosított szócikk pedig az *állat* szó összetételek előtagjaként felvett jelentéseit tartalmazza, minden esetben az állatokkal kapcsolatos tevékenységeket, fogalmakat jelöl (l. a mellékletben). Érdekes, hogy – a frazeológiát tekintve – megtalálhatjuk azokat a szókapcsolatokat, amelyek a szójelentések története során az általános jelentés leszűkítésében működtek közre, ma pedig inkább szótörténeti és jelentéstörténeti szempontból fontos elemei a szókincsnek – és lesznek a NSz. számára is –, és a mai elsődleges jelentés általánosításával, tehát a jelentésváltozás visszaporgetásával magyaráznánk őket.

Végkövetkeztetésként elmondhatjuk, hogy a szócikkek felépítésével: a jelentések sorrendjével és definíciójával, a minősítések, jelzések, példamondatok, valamint az utalások segítségével – tehát az egész nagyszótári eszköztárral – egyrészt képet adunk a mai nyelvhasználatról, másrészt a régi szóhasználat és jelentések megőrzésével, a szó és a szókincs történetének fényében egy új nézőpontot, vagyis fontos adalékot kaphatunk nyelvünk egészének szemléletéhez is.

4. Jelentésváltozások az *anya* szócsaládban

4.1. Az alapszó eredete

A szócsalád alaptagja, az *anya* ősi alapszó a finnugor, vagy még korábbi, az uráli korból. A legrégebbi írásos adat 1181-ből való (Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I. 43., vö. TESz.). A nyelvcsaládon belül, az egyes nyelvekben az *anya* szó megfelelői közti hangalaki hasonlóságok szintén a szó igen korai meglétét támaszthatják alá, ugyanakkor mivel az egyik legfontosabb fogalomról van szó, és minden valószínűség szerint gyermeknyelvi eredetű, a nyelvcsaládon belül is lehet önálló fejlemény az egyes nyelvekben, annál is inkább, mivel más nyelvcsaládokban is találunk az *anya* szónak megfelelő hangalakot ugyanezekben a jelentésekben (a *mama*-, *papa*-féle – szintén gyermeknyelvi eredetű – kifejezésekhez hasonlóan).

A mai szó egy *any*-tőre vezethető vissza, a szóvégi *-a* vagy kicsinyítő képző, vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel (TESz.). Ugyanerre a tőre vezethető vissza egyébként az *ángy* szó is (szintén a TESz. adatai alapján), a mai alak vagy elhasonulással fejlődött (az *anyával* párhuzamosan), vagy egy *-gy* képző járult az

any- tőhöz. (Az *ángy* szót később a köznyelvből nyelvjárási szintre szorította a német eredetű *sógornő*.)

4.2. Az alapszó jelentéseinek fejlődése

Bár az első fellelhető írásos előfordulás 1181-ből való, a korai adatoknál sokszor nehéz megállapítani a pontos jelentést. Az első olyan adat, amelynél a szó besorolható valamelyik főjelentésbe, 1300 körüli (TESz., EWUng.), ez éppen a ma is alap- vagy első jelentésnek tekintett 'édesanya', a különböző (értelmező jellegű) szótárakban is ez áll első helyen. A nagyszótári szócikkstruktúrában az *anya* első jelentése tartalmaz egy főjelentést: 'az a nő, akinek gyereke van', és három jelentésárnyalatot: a. 'vkinek az anyja', b. 'várandós nő, leendő anya', c. 'az anya megszólítása v. megnevezése gyermeke(i) részéről'. Ebből az első főjelentésből alakult közvetlenül (tehát nem egymásból, láncszerűen) a többi (szintén fő-) jelentés a XVI. század eleje és a XIX. század közepe között. (Az árnyalatok esetében természetesen mindenhol kimutatható a közvetlenül fölötte álló – fő-, de nem az első – jelentésből való kialakulás.) A nagyszótári struktúra szerinti második jelentés – 'női előd, ős' – 1552-től adathozható (TESz., EWUng.), a névátvitel itt a közvetlen felmenőről az időben távolabbi (nőnemű) elődökre (és azok édesanyjára) történt. A 3. (nagyszótári) jelentés 'az anya szerepét betöltő nő': itt az 'anyaként való tisztelet, szeretet' a névátvitel alapja. Ennek árnyalatánál, az 'idősebb, (tisztelőre méltó) nő' jelentésnél a kornak kijáró tisztelet eredményezi az átvitelt. A 4. jelentés: 'szaporításra alkalmas nőtény állat' (TESz.: 1650, EWUng.: 1602) esetében arról van szó, hogy az elnevezés már nemcsak az ember, hanem minden élőlény (vagyis minden állat) anyjára is alkalmazható (tehát jelentésbővülés történt). Érdekes, hogy a legkorábbi adatok 'anyamadár' jelentésűek, tehát elképzelhető, hogy eredetileg ez a jelentés szűkebb volt, csak madarak nőtényére vonatkozott, bár az EtSz. szerint *anyók*: 'madarak, bogarak, stb. nőténye', de: *anyányi*: 'anya nagyságú (főleg madár). Ennek árnyalata viszont egyértelműen jelentésszűkülést mutat: 'méhkirálynő'. Az 5. jelentés absztrakció eredménye: 'amiből vmi ered, származik, születik', 1531-től találunk rá adatot (TESz., EWUng.), ennek árnyalata: 'azonos körbe tartozó dolgok közül az, amelyik (nagyságban, erőben, stb.) megelőzi, felülmúlja a többit' (pl. 'városok anyja: Budapest'). Itt nem a származás, születés a hasonlóság alapja, hanem az elsőség, bizonyos értelemben tekintély (nagyság, erő, stb. miatt). A 6. jelentés esetében egyértelműen pejorációs jelenséggel állunk szemben, az *anya* szó 'szitkozódásként, ill. szitkozódásban' való használatának első előfordulását a TESz. és az EWUng. nem idézi, de mivel a nagyszótári korpusz- és cédulaanyag 1772-től tartalmaz adatokat, és az első előfordulás ebben a jelentésben 1775-ből való, feltételezhető, hogy a valódi első adat ennél korábbi. A Nagyszótárban az utolsó főjelentés az 'anyacsavar', amely valószínűleg a német megfelelő (*Mutterschraube*) tükörfordításaként jött létre (a korpuszban *apacsavar*-ra is találunk példát).

Ezek a jelentésváltozások nem feltétlenül belső fejlemények, tehát nem biztos, hogy minden esetben a magyarban ment végbe, elképzelhető idegen hatás is, Hadrovics (1992) szerint az *anya* szó esetében az absztrakció latin mintára ment végbe, gondoljunk csak a latin *mater*, *pater*, *frater* stb. szavak elvont jelentéseire, illetve a szűk értelemben vett rokoni kapcsolaton kívüli, tágabb használati köreikre. Az 'anyacsavar' jelentés esetében viszont minden bizonnyal német minta áll a háttérben, ezt alátámasztja a német *Mutter* szó ugyanezen jelentése, valamint a szintén német

Mutterschraube és *Schraubenmutter* szavaknak megfelelően a magyarban meglévő *anyacsavar*, ill. *csavaranya*.

4.3. Összetételek és származékok

A szócsalád egyes tagjainak (az összetételeknek és származékoknak) a jelentéseit vizsgálva célszerűnek látszik előbb az egyes szavakat az *anya*- előtagnak, ill. törmorfémának a szóban megállapítható jelentés(elem)e alapján besorolni a fenti főjelentések, ill. jelentésárnyalatok által meghatározott jelentéskörök valamelyikébe. Így lehetőség nyílik a szócsalád tagjainak a közös jelentéselem alapján való összehasonlítására annak ellenére, hogy az egyes (egész) szavak jelentése egymástól eltérő, illetve a szófaji különbözőség is megnehezíti az összevethetőséget. A szócsalád tagjai közül a Nagyszótár több mint hetven szót vesz fel címszóként, itt most csak a valamilyen szempontból (etimológia, jelentésváltozás, szinonímia, antonímia, homonímia, stb.) érdekesebb szavakat vizsgálom. Az arab számmal jelölt jelentéskörök az *anya* szócikkben főjelentések, a kisbetűvel jelöltek pedig ugyanabban a szócikkben jelentésárnyalatok.

1. 'Az a nő, akinek gyereke van'

Az ebbe a jelentéskörbe tartozó *anyaság* szó – 'az a tény, állapot, hogy vki anya' – első adata 1519-ből való (TESz.). Az ebből képzett *anyasági* alak azonban viszonylag késői (a korpuszbeli első előfordulás: 1851), ezt a tényt magyarázhatja, hogy a kifejezés tipikusan a hivatali nyelvben használatos. Az *anyáskodik* 'gyermeket nevel' eredeti jelentésben ma már ritkán használatos, ugyanígy az *anyáz|ik* 'anyának nevez valakit' jelentésben, ez a szó ma már szinte csak a szitkozódást jelentő (bizalmas) használatban fordul elő, az eredeti jelentést valószínűleg a pejoráció szorította vissza. Igen szép kifejezés viszont az *anyai örömök*, amely szókapcsolat jelentésszűkülés során vált állandósult (a nagyszótári gyakorlatban értelmezettnek nevezett) szókapcsolattá 'gyermekáldás' jelentéssel. Az *anyaszült*, *anyaszülte* szavak 'anyától született, halandó <ember>', és ennek főnevesült használata ma szintén ritka (vagy régi), a kifejezés csak az *anyaszült meztelen* szókapcsolatban él. Szintén ebbe a jelentéskörbe tartozik néhány újabb keletkezésű kifejezés is. Így az *anyajog* (korpusz: 1912) – 'az anya családfői hatalmán alapuló jogrendszer, amelyben a származást is anyai ágon vezetik; matriarchátus' –, ahol elképzelhető a német *Mutterrecht* hatása; az *anyavédelem* (korpusz: 1916) – 'a terhes és a kisgyermekes anyáknak az állam v. a társadalom által való intézményes egészségügyi, anyagi és erkölcsi támogatása' –; valamint az *anyatárs* 'egy gyermek anyja egy másik (ismerős) gyermek anyjához való viszonyában' jelentésben (eredetileg 'nászasszony' jelentésű a szó).

a. 'Valakinek az anyja'

Az *anyakönyv* összetétel – 'személyek főbb adatait, valamint a személyi állapotot és ennek változásait (születés, házasság, elhalálozás) hivatalosan rögzítő és tanúsító, az illetékes hatóság által vezetett nyilvántartókönyv' – nyelvújítási szó a latin *matricula* alapján. Az ebből alakult *anyakönyvvezető* viszonylag késői (első korpuszadat: 1888), ez a tény a szaknyelvi (közigazgatási) használattal magyarázható. Még ennél is fiatalabb szó az *anyakönyvez* (korpusz: 1933). Az *anyás* szó alapjelentéséből – 'az anyjához (túl) erősen kötődő <gyermek>' – jelentésbővüléssel keletkezett 'gyámoltalan, önállótlan <személy>' jelentés érdekessége, hogy szinonímiát mutat az *-ás/-és* képzővel ellentétes képzőjű származék, az *anyátlan* szó egyik jelentésével, amely tu-

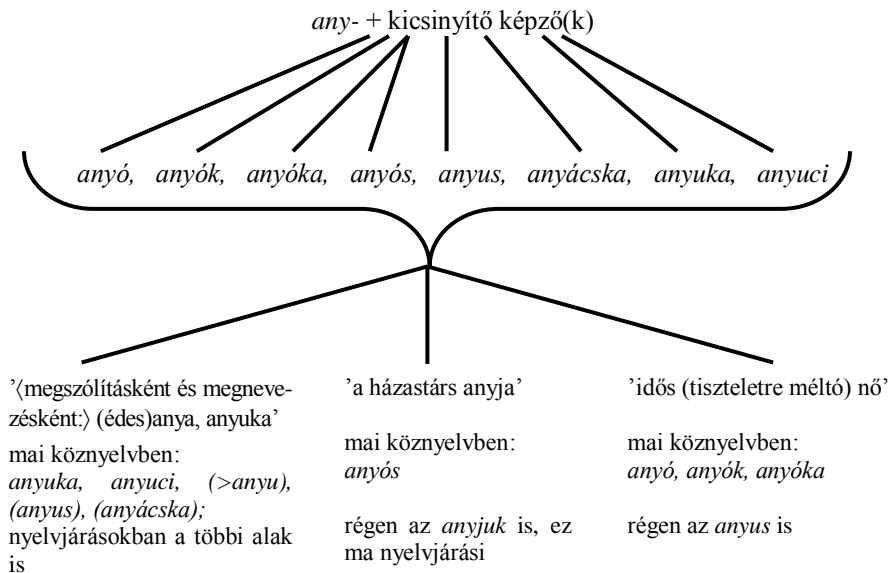
lajdonképpen oki névátvitel következménye (nincs anyja, ezért gyámoltalan). Az *anyás* szónak van egy új, csak a XX. század derekától adatolható jelentése: 'az anya bentlakását engedélyező (csecsemőotthon, kórházi részleg)', ez főleg sajtónyelvi szövegekben fordul elő. Az *anyázik*-nak 'a saját v. más anyját emlegeti' jelentése az *anya* szó szitkozódásban való használatához hasonlóan (valószínűleg a pejoráció hatására) ma már szintén ritkán használatos. Az *anyós* 'idős (édes)anya' jelentése a morféimákra bontás után (*any-* tö + kicsinyítő képző) értelmezhetővé válik, ma azonban ebben a jelentésben már csak nyelvjárási szinten használatos. Viszonylag fiatal összetétel az *anyaszomorrító*, a korpusz alapján legkorábban 1934-ből adatolható, valamint az *anyaminta* szónak a pszichológiában használatos jelentése: 'azoknak a viselkedési normáknak a mintája, amelyeket a gyermek az anyjától sajátít el' (első korpuszadat: 1982 e.).

b. 'Várandós nő, leendő anya'

Ebbe a szemantikai körbe tartozik például az *anyaméh* – 'nőnek, ill. nőstény emlőszálatnak a medencében lévő belső nemi szerve, amelyben a magzat kifejlődik' – (ez a szó egyébként a szócsaládban található egyetlen homonima egyik tagja), valamint az első ránézésre értelmezhetetlen összetétel: az *anyarozs* – 'gabonafélék, főként rozs kalászában gyakran előforduló feketés színű, gyógyszer gyártására is használt élőködő gomba' –, ebben az előtag a német megfelelő, a *Mutterkorn* segítségével értelmezhető: a szó tükörfordítás, a németben ugyanis a *Mutter* 'anyaméh' jelentésű is, így voltaképp az *anyarozs*-nak pontosan **anyaméhrozs*-nak kellene lennie.

c. '(Az anya megszólítása v. megnevezése gyermeke(i) részéről)'

Ebben a jelentéskörben egyetlen összetételt találunk: az *anyamasszony* szót, amely eredetileg '(megszólításként és megnevezésként:) anya, anyós, ill. idősebb asszony' jelentésű volt, ma már azonban csak egy állandósult szókapcsolatban él a köznyelvben: *anyamasszony katonája*, eredeti jelentésében nyelvjárási szintre szorult. A többi szó képzett származék, az *any-* tö többféle kicsinyítő képzővel ellátott alakja: *anyó, anyók, anyóka, anyus, anyjuk, anyácska, anyuka, anyuci*; ezeknél eleinte keveredik az anyának a gyermekei részéről és a férje részéről való megszólítás jelentéseleme, nyilvánvalóan a mai 'anyuka' mint a gyermekek részéről történő megszólítás az eredeti és a férj részéről való megszólítás a másodlagos. Ezek közül néhány szó mára teljesen elvesztette eredeti jelentését, és a jelentésátvitel után 'idős nő' (*anyó, anyók, anyóka*), vagy 'a házastárs anyja' (*anyós*) lett az egyetlen (köznyelvi) jelentésük. A ma is használatos *anyuka, anyuci, anyu* szavak (a korpuszból) a XX. század elejéről adatolhatók először, ezek közül is legfiatalabb az *anyu*, amely a másik kettő alapján, elvonás útján jött létre.



2. ’Női előd, ős’

Itt egyetlen szót említenék, az *anyajogot* (’az anya családfői hatalmán alapuló jogrendszer, amelyben a származást is anyai ágon vezetik; matriarchátus’), ahol az *anya-* előtag a ’női őstől való származtatás, ill. származási nyilvántartás’ jelentéselemet hordozza.

3. ’Az anya szerepét betöltő nő’

A már említett *anyáskodik* szó mai, közismert jelentése – ’(túlzottan) gondos anya módjára bánik vkivel, rendszerint felnőtt emberrel, mintha az még gyerek volna’ – egyrészt jelentésbővülést mutat, mert itt már nem (feltétlenül) a saját gyerek, hanem bármely más egyén feletti anyáskodásról (gondoskodásról) van szó; a ’túlzott gondoskodás, főleg felnőtt emberrel szemben’ jelentéselem pedig a szó (alap)jelentésének pejorációját jelzi. Itt említendő ’a házastárs anyja’ is (akit ’második anyaként’ illik tisztelni), amely jelentést eleinte az *anyjuk* szó jelölt, ez ma már csak nyelvjárási alak, később az *anyós* (kicsinyítő képzős) alak vette át ezt a funkciót. Az *anyós* azután szintén bizonyos fokú pejoráción esett át, ennek kézzelfogható bizonyítékai az *anyósviccek* mellett maga az *anyósvicc*, valamint az *anyósülés* kifejezés.

a. ’Idősebb (rendszer. tiszteletre méltó) nő’

A fentebb felsorolt kicsinyítő képzős alakok (*anyó, anyók, anyóka, anyus, anyós*) idővel ilyen jelentésben is használatosak lettek (a kornak kijáró ’anyai’ tisztelet miatt); ezeken kívül az *anyjuk* alak is felvette ezt a jelentést (korpusz: 1808, ma már nyelvjárási). Szintén ehhez a jelentéselemhez kapcsolódnak az *anyakirálynő, anyakirályné, anyacsászárnő, anyacsászárné* szavak is, jelentésük a *-né-s* alakok esetében: ’az uralkodó király(nő), ill. császár(nő) élő anyja, az előző uralkodó felesége, aki olykor gyermeke nagykorúságáig maga is kormányoz’; a *-nő-s* alakoknál: ’az uralkodó ki-

rály(nő), ill. császár(nő) élő anyja, aki korábban maga is uralkodott, ill. aki gyermeke nagykorúságáig a hatalmat gyakorolja'. A mai nyelvérzék számára a *-nő* és a *-né* végződés eltérő jelentésű, így hajlamosak vagyunk ezeknél a szavaknál a különbséget kutatni (az előző uralkodónak csak felesége volt, vagy maga is uralkodott), de az adatok egyértelműen a két morféma korábbi felcserélhetőségét mutatják, a korai adatokban nem válik szét a két jelentés és a két alak. (Ezért kellett az értelmezésbe bevonni mindkét jelentéselemet mindkét szónál, noha eltérő hangsúllyal.)

4. 'Szaporításra alkalmas nöstény állat'

Az *anya* szónak ez a mai jelentése kezdetben szűkebb volt, 'anyamadár'-ra korlátozódott, ez ma is érzékelhető az *anyányi* (ma már nyelvjárási) alak jelentésén: 'kifejlett, érett ((nöstény) állat, főleg madár)'. Az *anyás* szónak van egy főnévi jelentése: 'az anyajuhokat őrző külső pásztor vagy bojtár', itt jól megfigyelhető az *anya* szónak 'anyajuh'-ként való használata.

a. 'Méhkirálynő'

Ezen a jelentéskörön belül két szinonimacsoportot találunk. Egyik az *anyaméh*, *anyakirályné*, *anyakirálynő* (ebben a jelentésben szintén a mai nyelvérzéknek ellentmondóan keverednek a *-nő/-né* végződésű alakok, ma már inkább csak *anyakirálynő*-t használunk, bár előfordul adat a másik alakra is); a másik pedig az *anyakas* (régőbbi) és *anyakaptár*: 'az a kaptár, amelyben az anyaméh él'. Egyetlen antonimapár a szócsaládban az *anyás* és *anyátlan*: 'méhanyával rendelkező (méhkas, méhraj)', ill. 'méhanyával nem rendelkező (méhkas, méh(raj))'. Az *anyasejt* – 'a méhek által a méhanya számára viaszból épített hatszögletű kamrácska' – homonimaszerű (tehát igen távoli) kapcsolatot mutat az ugyanilyen alakú, a biológiában használatos 'osztódás előtti, eredeti sejt', valamint az 'élősködő kórokozó által megtámadott sejt; gazdasejt' jelentésű *anyasejt* szóval, habár a NSz. ezeket a jelentéseket egy szócikkben tárgyalja (vagyis nem tekinti valódi homonimának).

5. 'Amiből vmi ered, származik, születik'

Ennél a jelentéskörnél elsőként emliteném az *anyaszentegyház* (TESz.: 1470) – '(katolikus) egyház' – és az *anyaegyház* – 'ősi keresztény egyház' – összetételeket, ahol az előtag az egyház anyaszerepére utal. (A *szentegyház* tükörfordítása a latin *ecclesia sacra* kifejezésnek). Itt említendő még az *anyatermészet* – 'a természet, mint mindennek szülőanyja, oka' –; az *anyaföld* szónak 'szülőföld, haza' jelentése; az *anyanyelv* egy régi jelentésében: 'alapnyelv, melyből más nyelvek származnak'; az *anyajog* egy másik jelentése: 'olyan általános tekintélyű jogrendszer, amelyet az egyes nemzetek felhasználnak saját nemzeti jogrendszerük kialakításában'; az *anyakőzet*: 'vmely érc v. ásvány eredeti hordozó közete' vagy: 'a talaj alatti kőzet, amelynek mállásából a talaj keletkezik' valamint az *anyaminta*, *anyadúc* szinonimapár – 'nyomdai betűnek, jelnek rendsz. rézből készült negatív öntőformája' – ezek közül az *anyadúc* a fiatalabb, a korpuszban 1959-ből való az első adat. A jelentéskörön belül fiatal kifejezés még az *anyaegyesület* 'az általa kinevelt sportoló, versenyző szempontjából:) sportegyesület' jelentésben (korpusz: 1998), valamint az *anyasejt* 'az osztódás előtti, eredeti sejt' jelentésben.

Bizonyos származékoknál, összetételeknél felfedezhető egy 'tápláló, védő, óvó' jelentésmozzanat, ezek főként absztrakció útján kialakult újabb jelentések: *anyaföld* 'a föld mint az élők éltetője és magába fogadója'; *anyátlan* 'magányos, elhagyatott, nyo-

morúságos <(élet)körülmények, sors>'; *anyaöl* 'a védettség, ill. a meghittség érzetének jelképeként'; *anyaméh* 'tápláló, óvó, védelmező közeg'; két összetételnél pedig az 'élősködőket tápláló' jelentéselem figyelhető meg: *anyanövény* 'olyan növény, amelyre ránőve más (élősködő) növény él', valamint a már említett *anyasejt* szónál ('gazdasejt').

a. 'Azonos körbe tartozó dolgok közül az, amelyik (nagyságban, erőben stb.) megelőzi, felülmúlja a többi'

Jó példa erre a jelentéselemre a már említett *anyaegyháznak* a 'fiókegyházzal rendelkező egyházközség' jelentése, a viszonylag új *anyaegyesület* 'központi egyesület' jelentésben, illetve az *anyaintézet* mint 'központi intézet'. Az *anyaszéna* – 'első kaszálási fű' – legalábbis kaszálási idejét tekintve megelőzi a többi fajtát, az *anyakódex* pedig olyan 'latin nyelvű kódex, amelybe beékelődve magyar szövegelemek találhatók'. Az *anyaállam*, *anyanemzet*, *anyaország* kifejezések mindegyike két-két jelentést tartalmaz: 'gyarmattartó ország (nemzet) a gyarmataihoz való viszonyában', ill. 'vmely ország (állam, nemzet) a tőle elszakadt területek(en élők) viszonyában'. Itt meg kell említeni a német *Mutterland* és *Mutterstaat* kifejezéseket, mint esetleges mintát.

6. 'Szitkozódásként, ill. szitkozódásban'

Az *anya* szónak ilyen jelentésben való használata (amely egyébként „durva” minősítést kapott a NSz.-ban), a szócsaládnak egy tagjában jelenik meg meg: az *anyázlik* szó tárgyas – 'vkit (az anyját emlegetve) szidalmaz' – és tárgyatlan használatában – '(vki)nek az anyját szidalmazva) káromkodik'; mindkét jelentés használata „bizalmas”, és csak igen késői korszakból, az 1990-es évekből adatolható (a korpusz alapján).

7. 'Anyacsavar'

Ez a jelentéselem megtalálható egyrészt magában az *anyacsavar* szóban, másrészt az *anyás* képzett alakban, amelynek 'csavaranyával ellátott (csavar)' jelentése csak 1995-ből adatolható (műszaki kifejezés).

4.4. Állandósult szókapcsolatból összetétel

Végül néhány szót szólnék az *anya* szóval alkotott bizonyos szintagmáknak a korpusz-, illetve céduलाanyag alapján jól megfigyelhető összetétellé válásáról. Így a régi *anyai tej* (vagy *téj*), *anyai nyelv*, *anyai szív*, *anyai föld*, *anyai jegy*, *anyai jel*, *anyai öl* (stb.) szerkezetek mára teljesen összeolvadtak, és bár a jelentésük ugyanaz, mint az összetételé, a szótári gyakorlatban ezeket a szintagmákat el kell választanunk az összetételi címszavaktól, és értelmezett szókapcsolatként kell adatolni a vezérszó, jelen esetben az *anya* címszavában. Az értelmezés ilyenkor egyetlen szó, az összetétel lesz szinonimaként.

5. A szócsaládok jelentésvizsgálatának tapasztalatai

A nagyszótári csoport munkájában szokássá vált, hogy egy-egy szócsaládot egy ember ír meg teljes egészében (kivételek persze akadnak időnként), ez sok szempontból előnyös megoldás, a szócsalád egészét átlátva ugyanis a szócikkíró olyan megfigyeléseket tehet a jelentésekre, jelentésstruktúrára vonatkozóan, amelyeket esetleg egyetlen címszó kapcsán nem venne észre, hiába nézi át tüzetesen a példaanyagot. A szócsalád egyes tagjai nemcsak morfológiai, hanem természetesen jelentésánál is

szorosan összefüggnek, és nemcsak összefüggnek, de kölcsönösen hatnak is egymásra. A középpontban általában az alapszó jelentései állnak, de gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az egyes származékok, összetételek újabb jelentésárnyalatokat vesznek magukra, amelyeket azután analógiásan továbbadnak a szócsalád más tagjainak. A szótárírás eleven példája a jelentéstan egy olyan gyakorlati használatának, amikor nem az elméletből, hanem – korpuszalapú szótárról lévén szó – a nyelvhasználatból, tehát a valóban létező, filológiaiilag pontos, szövegkörnyezettel illusztrált adatokból kiindulva kutatjuk az egyes jelentéseket, azok időbeli fejlődését, régi és mai elrendeződését. Ennek természetesen elengedhetetlen feltétele a tágas, nagy időintervallumot felölelő, lehetőség szerint minél több és többfajta szöveget tartalmazó, mégis reprezentatív korpusz.

MELLÉKLET – A BEMUTATOTT SZÓCIKKEK JEGYZÉKE

alá nu, hsz és ik

I. nu [...]

II. hsz [...]

III. ik

1. 'vki v. vmi alatt lévő helyre': ha a tehén a borjazás utáni első *alábocsátás*nál nem fogamzik meg, a tenyésztő nem volt elég vigyázattal (1855 Benkő D. 1900045006, 31) | Megtalálta a vályút. *Alányúlt*. Ott volt az üveg (1937 Móricz Zs. 2000462030, 83) | Nem lehetne valamit *alá*rakni ez *alá* a kocsi *alá*? (1958 Kassák L. 2000314005, 177) | Kihúdom fiókjaimat, fekhelyem elé térdelek, *alánézek* (1981 Dénes T. 2000812004, 201).

2. 'vmire irányuló cselekvést alatta, alulról végezve': [a szabályos lemezek] súlypontjukban felfüggesztve vagy *alátámaszva*, vízszintes helyzetben maradnak (1880 Antolik K. 1900012003, 30) | Alomnak köll a szamarak *alá* a zsupp, vagy *alágyújtani* a kemencébe a fazekaknak (1935 Sellyei J. 2001140001, 21) | Nem hagyhatjuk ott örök-ké *aládúcolva* a romló falakat (1978 Bereményi G. 2000048001, 185).

3. 'le, lefelé': mikor az ellenség városát dúlták, [a katoná] a kriptába is *alábocsát*kozott (1778 Bessenyi Gy. 1800044012, 18) | minden jó adomány és tökéletes aján-déknak felülről kell *alászállnia* (1868 Székács J. 1900431002, 1) | eléri a padláslépcsőt s csüggedten *aláereszkedik* a földszintig (1957 Sárközi Gy. 2000587012, 299).

4. 'kisebb értékűre': Pierró sajátosságaihoz tartozék *alánézni* a silány külsőt (1847 Kemény Zs. 1900235021, 174) | nem szabad *alábecsülni* a 44–45-ös szörnyű évek élményeit (1946 Lukács Gy. 2000405006, 66).

5. 'vmely folyamatba, állapotba': böjtöléssel kell testünket sanyargatnunk, hogy azt annyival is inkább *alávéthessük* a léleknek (1778–1781 Révai M. 1800283022, 45). || **a.** 'vkitől, vmitől függő viszonyba': [a követ] meggyőződését küldői utasításának *alárendelendi* (1838–1848 Eötvös J. 1900126041, 570).

(Ittész 2002: 70–71)

-beli (képzőszerű utótagként), **(rég) -béli**

1. (fn-ként is) 'az alapszóban megnevezett helyen v. időben létező, levő, oda való': A' földi, tó-*béli*, tengeri tsigának s43ok s43áz féle a' Külömbsege (1775 Molnár J. 1800232028, 187) | az ég-*béli* kegyes Is43teneknek (1780 e. Dugonics A. 1800087027, 180) | az csíktaplocai 1780-*béli* csorda mellett levő pásztorunk Tardos János providus magát kívánja legitimálni documentumával (1780 Faluközösségi határozatok 1800154048, 213) | Árpádnak több Szolgái között, egy ollyas találko-zott: ki [...] Ballaginak neveztetett az akkor-*béli* Magyaroktól (1786 Dugonics A. 1800087010, 159) | Mokry mészáros Dezső 1910-*béli* kiállítása (1987 Moldován D. 2001111001, 41).

2. (fn-ként is) 'az alapszóban megnevezett csoporthoz, közösséghez tartozó': itt én s43emmi félét, s43emmi faj-*bélit*, tsak egyetlen egy alkotmányt s43em ves43zek-ki (1784 Tolnay S. 1800351013, 205) | vagy 3 bajos olvashatásu nevü Convent-*béli* tagokat, halható s43zóval el-vádolhas43son (1794 Magyar Mercurius 1800396013, 1157).

3. 'az alapszóval kifejezett jelenséggel, körülménnyel, tulajdonsággal kapcs., ahhoz tartozó': gyakorta tapas43ztaljuk, az igaz felebaráti s43zeretnek (melly a' vallás-béli dolgon kívül más s43rkon-is foroghat) méltó ditséretet érdemlő jeleit (1785 Magyar Hirmondó 1800444068, 374) | meg-vagyok gyo24zettetve Kedves Barátom! mind elme-béli tehetségedro24l, mind erántam való s43zíves indulatodról (1788 Péczeli J. 1800267012, 209) | az o24 Res43publikánus gondolkodás-beli módgya esmeretes vólt (1794 Magyar Merkurius 1800396014, 1510) | a' nyomtatás-beli s43zabadság (1794 Magyar Merkurius 1800396013, 1154).

4. 'az alapszóval megnevezett dolog formájában létező, abból álló, az által történő': a'béli szerencsétlenségemet (1773 Barcsay Á. 1800019033, 27) | bánko 's veksel beli [ti.váltóbéli] hitelezéseivel (1795 Magyar Merkurius 1800396001, 70).

Ö: időbeli, írásbeli, kebelbeli, korabeli, pokolbeli, szívbeli, szóbeli.

(Ittész 2002: 73)

* * *

ábra fn

1. 'vmit főbb vonalaiban ábrázoló kép': (1787 Barczafalvi Szabó D. C0790) | a tanterem falain nincs egy új szeg, melyre a hiányzó földabroszokat vagy ábrákat akasztani lehetne (1868 Eötvös J. 1900126053, 352). || 1a. 'rends. nyomtatott szöveget magyarázó, szemléltető kép; illusztráció': (1846 Mihálka A. 1900310009, 33) | A 120-ik ábra a trágya-hányó villát ábrázolja (1855 Benkő D. 1900045003, 156). || 1b. (ritk) 'megjelenítés, ábrázolás, bemutatás': A regény ábrája az istentelen világnak (1922 Németh Andor 2000480013, 153). || 1c. (rég) 'költői kép, szókép': A képes mondatok, az ábrák (figurae), a szavaknak jelentékeny fordulatain alapszanak (1850 Purgstaller J. C3557, 39).

2. (rég) 'arc(kifejezés), ábrázat': Képzeli az Ur millyen leve a' szóra mind az ő ábrája mind a' jelenvoltaké (1831 e. Kazinczy F. C2566, 99). || 2a. (rég) 'emberi alak, figura': egy alak látszott feléjük közeledni, egy csodateljes ábra (1872 P. Szathmáry K. C3863, 64).

Ö: folyamat~.

Sz: ábrás.

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz.; ÚMTsz. [KM]

ábrál ts ige (rég)

1. 'rajzban felvázol, ábrázol, bemutat vmit': (1792 Baróti Szabó D. C0816, 5) | Az itt [...] ábrált metszőfog [...] mutatja (1876 Földtani Intézet Évkönyve C0279, 87).

2. '(el)képzél, látni vél vmit': (1795 k. Takáts R. C4082) | A miket az orvos és a grófnő környezői, mint deliriumban ábrált rémeket hallották tőle elmondani, mind szemmel látott tények voltak (1889 Jókai M. C2317, 27).

Vö. CzF. [KM]

ábráz² fn (rég)

1. 'kép, ábra': a Rajzokat 's Ábrázokat megmutaták (1799 Sándor I. C1526, 142).

2. 'arc, ábrázat': (1814 Simai K. C3743) | rövid mosoly deríti fel az ábrázt (1840 Athenaeum C0020, 46).

Vö. CzF. ábráz². [KM]

ábráz¹ ts ige (*rég*)

1. 'rendszer, amely (mű)alkotásban, tárgyon megjelenít, megminta vki vkit, vmit': melly szépen *ábrázza* Virgilius [...] a' ditsőség-vadászó Mapsusnak indulatit (1789 Rájnis J. C3579, 116).

2. '(vmely (mű)alkotás, tárgy) bemutat, ábrázol vkit, vmit': (1792 Baróti Szabó D. C0816) | a nagy képszobornál, Mely ős Telegdit *ábráz* (1833 Vörösmarty M. C4536, 33).

Vö. CzF. *ábráz¹*; TESz. [KM]

ábrázat fn

1. (*vál*) 'emberi arc(kifejezés)': a' gyászos személynek *ábrázata*, fátyollal el-van fedezve (1772 Bessenyei Gy. C1076, 118) | komor *ábrázattal* (1959 Radó Gy. ford. 2000544002, 115). || **1a.** (*vál*) 'az arcnak a szem alatt és az oldalsó állkapocscsont felett található része; orca': az *ábrázat* meghalványodik, és bé esik, avagy megfzederjefedik (1776 Rácz S. 1800278016, 80). || **1b.** (*rég*) 'állat pofája': [A vadászkutya] figyelemre méltó volt [...] rendetlen szőrekkkel fedett lelkes *ábrázata* által, hol két topázként két fakó szeme ragyogott (1843 Récsi E. 1900389001, 36).

2. (*kissé rég*) 'szemtelenség, arcátlanúság jelképeként': azért a két szem piszkéért megszólít egy vadidegen embert [...] na hallja, ehhez *ábrázat* kell (1923 Karinthy Frigyes 2000309043, 195).

3. (*rég, átv is*) 'vminek a kinézete, arculata': két holnapi [hónapi] serénykedése után, mindjárt más *ábrázattya* láttatot az ifiúságnak (1772 Tapoltsányi G. C4091, 29) | zöld festékekkel és divatos vonalakkal harminc évvel megfiatalították a Bérkaszárnya *ábrázatát* (1937 Körömdi Z. 2002045013, 66).

Vö. CzF.; ÉrtSz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz. [KM]

ábrázol ts ige

1. 'képben, képzőművészeti alkotásban megjelenít, elénk állít vmit v. vkit': (1772 Sartori B. 1800285003, 230) | Az egyik kép fekete himstruczt, a' másik szürke himet és nőt *ábrázol* (1834 Fillértár júl. 12. 1900623002, 155).

2. 'írásban v. szóban bemutat, (vmilyenek) láttat vmit': (1774 Fejervári HB. C0000, 1) | Mikszáth majd színebb, festőibb külső vonásokkal *ábrázolja* parasztjait (1953 Sötér I. 2000613009, 53).

3. 'színmű szerepet' színpadon v. filmen megformál, megelevenít': Jól játszott [...] Egressy Gábor, ki a' szel, nyugtalan, indulatos Felhősit híven *ábrázolá* (1838 Vörösmarty M. 1900524428, 124).

Sz: *ábrázolás*.

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz. [KM]

ábrázolásmód fn

'az az eljárás v. (művészi) eszközrendszer, amellyel bemutatnak, jellemznek, szemléltetnek vmit': Zsolt Béla Oktogonját a Magyar Színház mutatja be [...] a pesti zsidó polgári élet szokványos *ábrázolásmódjával* (1926–1941 Gellért O. 2000180002, 383) | Milyen lexikográfiai *ábrázolásmódot* követ a szótár? (1966 Ország L. 2000493001, 342). [KM]

ábrázolat fn

1. (*vál*) '(rajzolt v. festett) ábra, kép': (1795 Magyar Merkurius C0346, 1369) | a' paizs ... domború felületén szép *ábrázolatok* tűnnek ki (1839 Vajda P. C4663, 16). || **1a.** (*rég*) 'látvány, látható jelenség': A' Színeknek le-

befzélhetetlen Elevensége, [...] magán-kívül téfzi a' Szemléltét; mind addig, míg ezen *Ábrázolatok* lassan-lassan enyészöbnek, világossabbak, 's vékonyabbak lefznek (1794 e. Schedius L. 1800491003, 222).

2. (*kissé rég, vál*) 'ábrázolás, bemutatás, szemléltetés': (1786 Révai M. C3625, 166) | A valódi regénynek [...] nemes czélja van: az emberiség karakterének *ábrázolata* (1833 Bajza J. C0715, 121) | *plasztikus ábrázolatok* (1972 Bata I. 2002021056, 1051). || 2a. (*rég*) 'költői kép, szókép': Az *ábrázolatok*, az ékes ki-mondások, a' szóknek rendes öszverakások 's t. különösen meg-érdemlik a' Fordítottónak figyelmetességét (1787–89 Batsányi J. 1800023017, 107). || 2b. (*rég*) 'színdarabban' szín, kép': Dráma 5 felv. 1 felvonásos előjátékkal, – 12 *ábrázolatban* (1847 Pesti Divatlap C1512, 1087).

3. (*rég*) 'arc, ábrázat, ill. orca': (1786 Révai M. C3625, 159) | Borzalmas *ábrázlat* toltult előmbe (1836 Bárány B. C0781, 95).

Vö. CzF.; ÉKsz. [KM]

ábrázoló mn-i ign, mn és fn

I. mn-i ign → *ábrázol*.

II. mn

1. • (*Mat*) *ábrázoló geometria* 'az a tudomány, amely térbeli alakzatoknak rajzban való ábrázolásával, valamint térmértani feladatoknak szerkesztéssel történő megoldásával foglalkozik': ÉrtSz. • (*Mat*) *ábrázoló mértan* 'ua': az *ábrázoló mértant* csokoládá-szeletekkel illusztrálta előtte (1889 Iványi Ö. 1900201003, 148).

2. • (*Műv*) *ábrázoló művészet* 'a valóságot síkban v. térben megjelenítő, tükröző művészet, a képzőművészet és a fényképészet': A fényképészet mint *ábrázoló művészet* nem jelent pusztán

természetmásolást (1927 Moholy-Nagy L. 2001110009, 30).

III. fn

(*Isk, biz*) 'ábrázoló geometria': Átnéztem a történelmet és megcsináltam az *ábrázolót* (1916 Karinthy Frigyes 2000309005, 103).

Vö. CzF.; ÉrtSz.; ÉKsz.; SzT. [KM]

alapító mn-i ign, mn és fn

I. mn-i ign → *alapít*.

II. mn

1. 'vminek az alapításában, létrehozásában részt vevő, ahhoz (anyagi) segítséget nyújtó <személy>': (1855 Benkő Dániel 1900045001, 329) | Az *alapító* királyné és unokája [...] tartózkodtak [...] meríteni azon forrásból, mely [...] a tanügy mezejének termékenyítésére használható volt (1871 Toldy Ferenc 1900481033, 403) • *alapító tag* 'ua.': (1879 Petőfi Társaság Évkönyve C0000, XVI) | A szakmában ismert és megbecsült kutató egyben az Európai Iskola egyik *alapító tagja* és vezető képviselője volt (1976 Magyar Műhely 2002030022, 63).

2. 'vminek az alapításához tartozó, avval kapcs.': (1840 Székely Mózes 1900434003, 32) | a műfaj *alapító* műve, Garnett A rókaasszonya már évek óta napvilágot látott (1973 Poszler György 2001124003, 250). || 2a. • (*hiv*) *alapító okirat* 'alapítvány, intézmény, szervezet stb. felállítását, alapvető működési szabályait rögzítő hivatalos irat': (1902 Budapesti Hírlap febr. 28. C4690, 10) | Az *alapító okirat* értelmében az rt. [ti. részvénytársaság] operatív irányítását a kisebbségben lévő [...] francia fél végzi (1994 Magyar Hírlap okt. 1. CD09, 6) • *alapító oklevél* 'ua.': (1882 Kazár E. C2511, 262) | [A kolostorok, zárdák összeírásakor talált] *alapító oklevelekből* ter-

mészeten sugárzik a jámborság és istenfélelem (1964 Végh István 2000556004, 333).

III. fn

’vmely intézmény, szervezet stb. alapításában kezdeményezőként részt vevő, ahhoz jelentős segítséget nyújtó személy’: (1829 Döbrentei Gábor 1900112017, 226) | Fáy András például, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár *alapítója*, tervezetében a takarékpénztár létesítését egy sorba helyezte vakok, siketnémák, tébolyodottak házának és árvaintézeteknek felállításával, fogházak javításával (1952 Pach Zsigmond Pál 2000504001, 236). || **a.** ’szellemi mű, rendszer alkotója, létrehozója’: (1808 Kazinczy Ferenc C2532, 161) | A kultúrkörök elméletét biológisztikus társadalomfölfogással kötötte össze a fajelmélet. *Alapítója* a francia arisztokrata Joseph Arthur Gobineau (1981 Lendvai L. Ferenc 2001092004, 215).

Ö: *hon~*, *ország~*, *vallás~*.

ÖU: *család~*, *egyház~*, *lap~*, *temp-lom~*.

Vö. CzF; ÉrtSz.; ÉKsz. [ÓCs]

állat¹ fn

1. ’élőlény, melynek mozgásszervei és érzékszervei (a magasabb rendűeknek idegrendszere is) vannak’: Az *állatok* széllyel fajzani készülnek, Barlangba rejzetnek, és fészekre ülnek. Párjokat keresik széllyel kiabálva (1772 Bessenyei György 1800044036, 96). || **1a.** ’háziállat, es. igavonó jószág’: (1774 Szilágyi Sámuel 1800332008, 146) | a szárnyas házi állatoknak neméből csak egyedül tyukokat vettem észre náluk; de az *állatoknak* leghasznosabbika, az ökör és ló itt egészen ismeretlen (1857 Magyar László 1900286002, 33) | [a voguloknál] rénszarvas az ember vonós

állatja (1937 Zsirai Miklós C4981, 168).

2. (*/ritk*) ’érző, mozgó lény’: Semmi nints szabadon: szeret minen *állat* (1772 Bessenyei György C0000).

3. (*pejor*) ’durva, kéméletlen, alantas ember’: (1793 Magyar Hírmondó ???, 242) | ez az *állat* [a színház igazgatója], ... tovább erőszakolja ezt a nélkülünk teljesen értelmetlen darabot (1908 Ambrus Zoltán C0600, 14).

4. (*rég*) ’a világban létező (élette-len) lény’: ha pedig mind azokat az *állatokat* kárhoztatni kellene a mellyek a rosszra alkalmatosságot adnak: csak olcsad el a napot is (1772 Pálos iskola-drámák a XVIII. évszázból 1800465002, 52) | Ha a tűz, e mindent meg emésztő *állat* Harogással fel kél (1803 Bessenyei György ford. C1102, 120). || **4a.** (*rég*) ’dolog’: (1792 Gvadányi József C1941, 85) | Csunya *állat* az irigység, Erzs! (1891 Gyarmathy Zsigáné C1950, 60).

5. (*rég*) ’állapot, állag, állomány’: annak [ti. a kelésnek] *állatja* szerint való tulajdonságai mindenkor meg-egyeznek (1772 Marikowzki Márton ford. C3033, 491) | Anyagbul és szellembül áll az ember, és csak addig ember, míg ezen *állata* föl nem bomlél (1839 Vajda Péter C4662, 111). || **5a.** (*rég*) ’vminek a lényege, sajátossága, veleje’: úgy le vala rajzolja ... Mint akár mi dolognak *állatja* (1775 Benyák Bernát József C0968, A3b) | Az Isten *állatjában*, azaz természetében egy, személyében három (1804 Bessenyei György C1079, 147).

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz. [ÓCs]

állat- (előtagként)

1. ’(vad)állatokkal foglalkozó’: || **állatgondozó** fn | (1956 Veres Péter 2002005082, 760) | Az *állatgondozó*

végigballagott az üvegkalitkák előtt, felszedte az eldobált pereceket, villamosjegyeket, bedobta őket egy kosárba (1973 Cukás István 2000095021, 56) || **állatidomár** fn | [ő] a híres *állatidomár*, fenevadseregletében van egy fekete párducz (Jókai Mór C2316, 182) || **állatszeliidítő** fn | (1853 Beöthy László C0999, 13) | Mayer Kurt, huszonnyolc éves *állatszeliidítő* egy nyolc éves abesszíniai nőtény oroszlánal birkózni készült, de a bösz fenevad földhöz vágta (1910 Budapesti Hírlap nov. 29. C4698, 12) || **állattartó** mn és fn | Ehhez járul még az a talán még jelentékenyebb veszteség, melyet az *állattartók* oly állati betegség folytán szenvednek, melyek az állatok munkaképességét tejjhozamát egy időre leszállítják (1893 PallasLex. CD02) | A honfoglaló magyarság, mint hagyományos *állattartó* nép, már ismerte a földművelést (2000 Pannon Enc.: A magyarság kézikönyve CD06) || **állattenyésztő** mn és fn | (1832 Jelenkor C0223, 331) | az oláhok zöme *állattenyésztő* pásztor volt (1920 Domanovszky Sándor 2000111001, 13) | Eredetileg az *állattenyésztők* termékeinek forgalmazásával kezdték (1989 Sárréti Sándor ford. 2002015013, 12).

2. 'állatok szervezetével, betegségeivel, viselkedésével foglalkozó': || **állatgészségügy** fn | (1900 Budapesti Hírlap szept. 24. C0055, 8) | Sokat vár az ország – mondja a felhívás – az állatorvosi kartól az *állatgészségügy* megjavítása terén (1958 Népszava aug. 19. C1502, 8) || **állatélettan** fn | az állatbonctan ... az *állatélettan* tanulmányozására [vezette] (1856 Toldy Ferenc C4178, 235) || **állatkísérlet** fn | (1890 Akadémiai Értesítő C0011, 280) | Kérdéses azonban, hogy az *állatkísérletben* haté-

konynak bizonyuló oltóanyag véd – e majd az emberi természetes fertőzések ellen (1991 Füst György 2002037003, 1443) || **állatlélektan** fn | (1893 PallasLex. CD02) | [Révész Géának] nagy számban jelentek meg elméleti és kísérleti munkái az általános lélektan [...], a gyermeklélektan, az *állatlélektan*, az orvosi lélektan és a neveléslélektan területén (1956 Kardos László C????, 265) || **állatorvostan** fn | az *állatorvostan* tanulása ugyanazt a tudományos képzettséget igényli, mint az orvostané (1893 PallasLex. CD02).

3. '(beteg) állatok hajlékál szolgáltató': || **állatkórház** fn | Nagy támasza és sok ismeret forrása volt az ind orvostudománynak az állatgyógyászat, mely rendkívül fejlett volt náluk, annyira, hogy külön *állatkórházai* voltak (1896 PallasLex. CD02) || **állatmenhely** fn | A befogadott kutyákat pedig megfelelő számú *állatmenhely* hiányában a legtöbb esetben a sintértelepeken halálba injekciózzák (1996 Magyar Hírlap okt. 11. CD09, 16).

4. 'állatok körében előforduló, es. rájuk veszélyes': || **állatbetegség** fn | [az említett mű szerzője] az emberek gyógyításán kívül *állatbetegségekkel* is foglalkozott (1892 Ethnographia C0131, 61) | egy – egy *állatbetegség* pusztítása megghiúsíthatja nemcsak az állattenyésztési terv teljesítését, hanem veszélyeztetheti az egész állományt is (1956 Erdei Ferenc 2000126003, 209) || **állatvész** fn | ÉrtSz. [ÓCs]

anya fn

1. 'az a nő, akinek gyermeke van': (1772 k. G. Domby S. 1800083001, 96) | Örül az *anya*, ha meg szült (1820 Dugonits A. C1477, 167). || **1a.** (birtokszóként) 'vkinek az anyja': (1772 Bessenyei Gy. 1800044036, 95) | Fi-

am, ne bánts, könyörülj, hiszen *anyád* vagyok (1845 Petőfi S. 1900366448, 153) | Hisz' mindnyájunknak van *anyánk*, És van ötöle nyert szivünk (1859 Rákosi L. 1900386001, 2) | Szonja kenyeret keresett az *anyjának*, aki vak volt, a testvéreinek s még pénzecskéket is rakott félre (1910 Ady E. 2000003054, 32) • *anyja lánya* 'olyan lány, aki (vmilyen szempontból) különösen hasonlít az anyjára': (1794 Kovács P. C2763, 19) | *Anyja leánya*; szakasztott mása édes anyjának (1879 Vajkay K. C4677, 23) • *anyja fia* 'olyan fiú, aki (vmilyen szempontból) különösen hasonlít az anyjára': [Julián] *anyja fia*, és [engem] bizonyosan [...] gyűlöl (1863 Greguss Á. ford. C1916, 60) • *megfogta az anyját* 'meggazdagodott (mint aki idősebb, gazdag nőt vett feleségül)': (1788 Szaitz L. 1800302007, 141) | Könnyen ugrálhat, ki az *annyt megfogta* (1820 Dugonics A. C1477, 93). || **1b.** (*ritk*) 'várandós nő, leendő anya': A' 18. és 22. Hetek közt, vagy a' terhességnek felén éreznis kezdik az *Anyák* méhmagzatjokat (1802 Zsoldos J. 1900541004, 154) | (1840 Csató P. C1266, 304) | *Anyának* érzem, oh Ádám, magam (1861 Madách I. C2953, 242). || **1c.** (rends. bszóként) 'az anya megszólítása v. megnevezése gyermeke(i) részéről': (1775 Báróczy S. 1800031004, 75) | Miért aggódol, lelkem jó *anyám* (1845 Petőfi S. C3506, 286) | Meg ne fázz – szolt *anya* aggódva – ebben a pokoli melegben (1924 Kosztolányi D. C2754, 16) | Ez forró sütemény amit *anyám* hozott egyszer húsvétkor (1955–1960 Weöres S. 2000788092, 52) | *Anyá!* Hol vagy? Hová bújtál? (1992 Mándy I. 2002016005, 317).

2. (rends. tbsz-ú bszóként) 'női előd, ős': Temesd el hát [...] *anyáid* sírjába, Tégy rá követ, s ird ezt a kő

oldalába: „Ide egy nemzeti köntös temettetett (1790–1796 Dayka G. 1800075004, 73) | (1804 Fazekas M. 1900138025, 16) | Legyen minden szív áldott, Mellyet dobogni váltott *Anyáink* szentelt kínja (1922 Tóth Á. C4230, 117).

3. 'az anya szerepét betöltő nő': (1790 Bessenyei Gy. C1092, 37) | egy személyben te Vagy mindenem nekem: Lyányom, *anyám*, húgom, Szeretöm, hitvesem! (1848 Petőfi S. C3508, 199) | Be fogja látni, [...] hogy a gyermekének többet ér egy második *anya*, mint akárhány nevelőnő (1894 Ambrus Z. C0592, 127). || **3a.** 'idősebb (rends. tiszteletreméltó) nő (olyan vkinek a szempontjából, akinek életkorát tekintve anyja lehetne)': (1782 e. Csonkai J. 1800503002, 18) | Theresiának hibátlan képében a' szem kiismeri a' nemzetet-szerető tiszteletes *anyát* (1794 Kazinczy F. C2555, 345) | Hiába váltotta vissza *anyánk*, Mária Terázia a becsapott városokat (1906 Krúdy Gy. C2832, 66).

4. (*Áll*) 'szaporításra alkalmas nőtény állat': (1779 Miháltz I. ford. 1800225006, 57) | Az *anyák* ott ülnek a tojásaikon (1880–1881 Jókai M. C2301, 164) | Tizenöt kos, husz meddő, ötven ürü, nyolcvanöt *anya*, ötven toklyó, nyolcvan bárány: kerekas háromszáz (1901 Eötvös K. C1612, 77) | Az *anya* később szépen összeszokik a bárányával (1911 Malonyay D. 1900292036, 247). || **4a.** (*Mezőg*) 'méhkirálynő': A' le-efett *Anyát* nem mezfűze meg-leled, 'S azzal a' rajoknak kedveket neveled (1774 Széki Vesmás M. 1800374003, 57) | mig a többi állatok rendesen párosan szaporítva tartják föl nemöket, a méheknél az egész törzs az egyetlen *anya* által szaporítva tűnik elő (1807? Farkas M.

1900137002, 38) | tőlünk függ hogy méz hordás idején az *anyát* ki fogva a petelerakást, a fiasítást egészen beszüntessük (1876 Falusi Könyvtár I. C0136, 23) | A méhek szabályszerűen felfűtötték a kaptárt, és az *anyák* hozzálltak a petéhez, akárha tavaszodna már (1981 Herczeg É., Vojnits A. 2001065003, 164).

5. (*vál, irod*) 'az, amiből vmi ered, származik, születik': (1774 Szőnyi B. C4064, 43) | a vogul az ősi, a nyers alapnyelv, az „*anya*”, míg ahhoz viszonyítva a Duna-Tisza vidékére költözött magyarok a továbbfejlődött „leány-nyelv”-et beszélik (1937 Zsirai M. C4981, 488). || **5a.** 'azonos körbe tartozó dolgok közül az, amelyik (nagyságban, erőben, stb.) megelőzi, felülmúlja a többi': (1788 Szaitz L. 1800302007, 141) | Most már háromszáz egyforma Kapos van, [...] a végén a városok *anyja*: Budapest (1901 Mikszáth K. C3143, 67).

6. (*durva*) 'szitkozódásként, ill. szitkozódásban': Azt az *Anyád* kénját [...] takarodj tőlem (1775 Simai K. C3746, 33) | *anyja* keservébe (1847 Arany J. C0648, I. É. 12. vsz.) | vesztél volna az *anyádban*! (1861 Merényi L. C3085, 137) | szidom az *anyádat*! (1864 Merényi L. C3084, 145) | az *anyja* keserősége (1876 Mátrai Betegh B. C3057, 44) | láttam az *anyádat*!

(1905 Magyar Nyelv I. C0357, 227) | az *anyád* szentségét (1954 Romániai Magyar Elbeszélők C3634, 82) | Az *anyád*! (1964 Népszabadság jan. 19. C1501, 10). || **6a.** (*durva*) 'bosszúság kif.-re': Ne szánd az eb az *annyát*! (1792 Rát P. ford. C3647, 1).

7. (*Műsz*) 'anyacsavar': (1865 Zsigmondy V. 1900542002, 45) | Mi vak melónak mondjuk például, ha az ömlesztve küldött s összekeveredett csavarokat, *anyákat* kell szétválogatni, vagy a szögeket és más hasonlókat (1973 László-Bencsik S. 2000383001, 40).

Ö: *asszony~, édes~, föld~, gyám~, kedves~, kereszt~, kis~, leány~, méh~, mostoha~, nagy~, öreg~, öröm~, szép~, szülő~.*

Fr: *isten, kisgyermekes, kurva, lány, ördög, szellemi, szoptató, terhes.*

ÖU: *disznó~, Éj~, juh~, kor~, köz~, nép~, rozs~, tigris~, zászló~.*

ÖE: *~csók, ~fa, ~fü, ~gyilkos, ~ház, ~iskola, ~kanca, ~kongregáció, ~madár, ~szaporító, ~szem, ~szín, ~társaság, ~termékenyítés, ~theátrum, ~tollú, ~tőke, ~város.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz. [SzD]

IRODALOM

- Bánóczy József 1878: A bölcsélet magyar nyelve, *Magyar Nyelvőr* **7**, 291–3.
 CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* **1–6**, Budapest.
 Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk. 2002: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
 Deák Farkas 1872: Észrevételek a Ferencz legendához, *Magyar Nyelvőr* **1**, 322–3.

- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár 1–2*, Budapest, MTA.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Ittész Nóra 2002: Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata, in Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 11–98.
- Karinthy Frigyes 1923: *Nevető Dekameron (száz humoreszk)*, Budapest.
- Kiefer Ferenc [é.n., 2000]: *Jelentéسلمélet*, Budapest, Corvina.
- Magyar történeti korpusz, <http://nytud.hu/hhc>
- Molnár János 1777: *A természetiekről, Newton tanítványinak nyomdoka szerint hat könyv*. Kassa–Pozsony, Landerer Mihály, 3.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélektől a nyelvújításig*, Budapest, Akadémiai.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest, Hornyánszky Viktor.
- S. Meggyes Klára 1968: A szócsaládon belüli szinonimia a *ver* igében és visszaható származékaiban, *Magyar Nyelv* **64**, 290–300, 393–402.
- Szarvas Gábor 1872: A Ferencz legenda: 2. Valamelyik alakjukban vagy jelentményükben kihalt szók, *Magyar Nyelvőr* **1**, 263–70.
- SzólKm. = O. Nagy Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- SzT. = Szabó T. Attila 1975: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–*, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–: *Új magyar tájszótár 1–*, Budapest, Akadémiai.
- Verseghy Ferenc 1826: *Lexicon terminorum technicorum*, Buda, 100, 434.